

DE ONGEDULDIGE SAMENLEVING

De maatschappelijke impact van
COVID-19 in Amsterdam, Den Haag,
Rotterdam & Nederland

Godfried Engbersen
Marianne van Bochove
Jan de Boom
Tom Etienne
André Krouwel
Jeroen van Lindert
Katja Rusinovic
Erik Snel
Laura Van Heck
Paul van Wensveen

Dit rapport is een uitgave van de Kenniswerkplaats Leefbare Wijken. De Kenniswerkplaats Leefbare Wijken is een samenwerkingsverband tussen de gemeente Rotterdam en de Erasmus Universiteit Rotterdam met als tweeledig doel: a) het ontwikkelen van beleids- en praktijkrelevante kennis op het gebied van leefbaarheid in stadswijken en b) bijdragen aan de uitwisseling en toepassing van deze kennis in het Rotterdamse beleid. Alle publicaties en activiteiten zijn te vinden op:

www.kenniswerkplaats-leefbarewijken.nl, www.impactcorona.nl

Erasmus School of
Social and
Behavioural Sciences

COLOFON

DE ONGEDULDIGE SAMENLEVING

De maatschappelijke impact van COVID-19 in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam & Nederland

Godfried Engbersen, Marianne van Bochove, Jan de Boom, Tom Etienne, André Krouwel, Jeroen van Lindert, Katja Rusinovic, Erik Snel, Laura Van Heck, Paul van Wensveen

Uitgever: Erasmus School of Social and Behavioural Sciences & Kenniswerkplaats Leefbare Wijken

Rotterdam, april 2021

Ontwerp: Off Grid studio | Karin ter Laak

ISBN: 978-90-75289-55-8

©Erasmus School of Social and Behavioural Sciences; Godfried Engbersen

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door print-outs, kopieën, of op welke manier dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorwoord

In maart 2021 is het een jaar geleden dat de eerste maatregelen tegen het COVID-19 virus werden afgekondigd. Dit onderzoek schetst een beeld van de maatschappelijke impact van de pandemie en de veranderingen daarin in de periode april 2020 – maart 2021. Voor u ligt het rapport met de uitkomsten van de vierde meting van ons onderzoek, afgenomen onder een grote groep Nederlanders in maart 2021. Wederom participeerden de drie grote steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. De uitkomsten van het onderzoek in maart 2021 worden systematisch vergeleken met de uitkomsten van eerdere metingen (in respectievelijk april, juli en november 2020). Hiermee ontstaat inzicht in de (veranderende) impact van de pandemie op het sociaaleconomische domein, in patronen van mentaal welbevinden, onderlinge zorg en solidariteit, het navolgen van de coronamaatregelen en ten slotte maatschappelijk en institutioneel vertrouwen.

Daarnaast besteden we in deze rapportage specifieke aandacht aan twee thema's. Het eerste handelt over institutioneel vertrouwen van burgers. We zien dat het vertrouwen van burgers in de overheid en de centrale gezondheidsinstanties (RIVM, GGD) aanvankelijk zeer hoog was, maar daarna geleidelijk daalde – en nu, in maart 2021, onder het gebruikelijke niveau van politiek en institutioneel vertrouwen dreigt te zakken. Het tweede thema gaat meer specifiek over hoe Nederlandse burgers het coronabeleid van de overheid waarderen. We zien een opkomende onvrede over het gevoerde coronabeleid. Mensen met een laag inkomen, een lage opleiding, geringe werkzekerheid hebben minder vertrouwen in overheden en gezondheidsinstellingen en meer onvrede met het gevoerde beleid dan mensen met een sterkere maatschappelijke positie. Ook zien we dat mensen die zelf aangeven meer conservatief of 'rechts' te zijn georiënteerd meer ontevreden zijn over het overheidsbeleid dan mensen die meer progressief of 'links' georiënteerd zijn.

We hebben ons onderzoek de titel *De ongeduldige samenleving* gegeven. Vooral uit het dalende institutioneel vertrouwen en de opkomende onvrede met het gevoerde coronabeleid blijkt dat veel Nederlanders 'klaar zijn' met het virus. De vaccinatiecampagne is gestart en 'het einde is in zicht', maar het aantal besmettingen blijft hoog en de situatie in de ziekenhuizen precair. Vol ongeduld wachten burgers op het einde van de pandemie en de terugkeer van het 'oude normaal' – zonder alle beperkende regels die ons het afgelopen jaar zijn opgelegd.

Deze studie en de drie eerdere rapportages zijn het resultaat van een intensieve samenwerking tussen de Erasmus Universiteit Rotterdam en het Risbo, de Vrije Universiteit Amsterdam en Kieskompas, De Haagse Hogeschool, en de gemeenten Amsterdam, Den Haag, en Rotterdam. In het bijzonder danken wij Jeroen Slot (hoofd onderzoek van de gemeente Amsterdam), Gerben van der Linde (opgavenmanager Werkplaats Kennis, Innovatie en Strategie van de gemeente Den Haag) en Nanne Boonstra (concernstrategie gemeente Rotterdam), voor de prettige en vruchtbare samenwerking. Ten slotte danken we de Nederlandse organisatie voor gezondheidsonderzoek en zorginnovatie (ZonMw) die de totstandkoming van deze studie mogelijk heeft gemaakt.

Godfried Engbersen
Projectleider en hoogleraar Algemene Sociologie
Erasmus Universiteit Rotterdam

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Hoofdstuk 1	
Veranderingen in de maatschappelijke impact van COVID-19 in maart 2021 in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Nederland	4
1.1 Inleiding	5
1.2 Sociaaleconomische gevolgen van COVID-19	7
1.3 De gevolgen van COVID-19 voor zorggebruik, mentaal welbevinden en risicomijdend gedrag	9
1.4 De gevolgen van COVID-19 voor onderlinge solidariteit en buurtrelaties	13
1.5 De gevolgen voor vertrouwen	18
1.6 Samenvatting en conclusies	21
Hoofdstuk 2	
Vertrouwen tijdens de coronapandemie	23
2.1 Institutioneel vertrouwen en vertrouwen in de medemens tijdens de pandemie	23
2.2 Wie heeft het meeste vertrouwen?	24
2.3 Verschillen in vertrouwen over het politieke spectrum	24
2.4 Vertrouwen en vaccinatiebereidheid	26
2.5 Conclusie	28
Hoofdstuk 3	
Polarisatie: toenemende onvrede met het coronabeleid	29
3.1 Toenemende polarisatie?	29
3.2 Blijvende onderlinge solidariteit en grotere spanningen in kwetsbare wijken	29
3.3 Afnemend vertrouwen in de overheid en toenemende onvrede met overheidsbeleid	31
3.4 Afnemend draagvlak van overheidsbeleid	35
Appendix 1	
Technische verantwoording Kieskompas	36
Appendix 2	
Tabel bij hoofdstuk 3	
Al financieel verlies door de corona-uitbraak	38
Appendix 3	
Tabel bij hoofdstuk 2	
Determinanten van institutioneel vertrouwen	39
Appendix 4	
Tabellen bij hoofdstuk 3	
Determinanten van overlast in de buurt	40
Determinanten van onvrede met het overheidsbeleid	41
Betrokken onderzoekers	42

Hoofdstuk 1

VERANDERINGEN IN DE MAATSCHAPPELIJKE IMPACT

van COVID-19 in maart 2021 in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Nederland

1.1 INLEIDING

De vierde meting van de maatschappelijke impact van COVID-19 is gedaan in maart 2021. Het is dan een turbulente periode. De COVID-19 crisis viert zijn eerste verjaardag. Sinds 23 januari geldt er een avondklok, van negen uur 's avonds tot half vijf 's ochtends is het verboden om op straat te zijn als dat niet noodzakelijk is. De weerstand tegen de coronamaatregelen neemt toe, en er zijn demonstraties. Intussen blijft het virus aanwezig en wordt gewaarschuwd voor een nieuwe (derde) golf. Maar er zijn ook positieve signalen; zo zijn meerdere vaccins beschikbaar gekomen en is de vaccinatiecampagne gestart. Bestuurlijk is het onrustig. Het kabinet is gevallen als gevolg van de toeslagenaffaire, maar blijft in demissionaire staat volop bezig met de aanpak van het virus. Tegelijkertijd maken politieke partijen zich op voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer.

In april 2020, terwijl Nederland in de ban was van het snel om zich heen grijpende coronavirus en de van overheidswege afgekondigde 'intelligente lockdown', brachten wij de maatschappelijke impact van COVID-19 en de daarmee samenhangende maatregelen voor het eerst in kaart. We deden dit in Rotterdam, Den Haag en heel Nederland.¹ In juli en december deden we verslag van de tweede en derde meting van de maatschappelijke impact van COVID-19 op basis van gegevens verzameld voor heel Nederland en voor de drie grote steden (Amsterdam, Den Haag en Rotterdam).² Nu volgt de vierde meting, waarin we een vergelijking maken van

de uitkomsten van de vier metingen. Dit doen we voor heel Nederland en opnieuw voor de drie grote steden.³

De vier metingen zijn binnen de periode van één jaar gedaan. In die tijd is de maatschappelijke context sterk veranderd.⁴ In april 2020 was de eerste golf van de pandemie op het hoogtepunt. De kranten en televisie berichtten in deze periode over weinig anders dan het virus en de gevolgen daarvan. Nederland hield haar adem in of de ziekenhuizen en meer in het bijzonder de *intensive care*-afdelingen de stroom van COVID-patiënten nog konden behandelen. Mensen werden opgeroepen vanuit huis te werken en, meer algemeen, zoveel mogelijk thuis te blijven. Horeca, sportclubs en -scholen werden gesloten, en later ook alle scholen. De grenzen met de buurlanden gingen dicht, het internationale vliegverkeer kwam vrijwel tot stilstand.

In juli 2020 zag het land er alweer anders uit. Vanaf begin juni werden de vrijheidsbeperkende maatregelen om het virus terug te dringen geleidelijk versoepeld. Scholen, de horeca en sportvoorzieningen werden heropend. Nederlanders begaven zich weer op de weg en zelfs op vakantie over de grenzen. Inmiddels verschoof de publieke aandacht van de gezondheidsgevolgen van het virus naar de economische en maatschappelijke impact. De economische gevolgen van de crisis zijn groot, zowel in Nederland als elders in Europa en in de hele wereld.⁵ In de nazomer nam het aantal besmettingen weer toe, eerst in beperkte mate en met een relatief kleiner

¹ Engbersen et al. (2020), *De bedreigde stad: De maatschappelijke impact van COVID-19 op Rotterdam* (pp. 45-56). Rotterdam: Kenniswerkplaats Leefbare Wijken/EUR; Rusinovic et al. (2020), *Berichten uit een stille stad. De maatschappelijke impact van COVID-19 in Den Haag*. Den Haag: HHS.

² Engbersen et al. (2020), *De heropening van de samenleving: De maatschappelijke impact van COVID-19 in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam & Nederland*. Rotterdam: Kenniswerkplaats Leefbare Wijken/EUR; Engbersen et al. (2020), *De verdeelde samenleving: De maatschappelijke impact van COVID-19 in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam & Nederland*. Rotterdam: Kenniswerkplaats Leefbare Wijken/EUR.

³ In appendix 1 is een technische verantwoording opgenomen.

⁴ Gedurende het jaar is een groot aantal maatregelen ingevoerd. Zie de tijdlijn van het RIVM voor een overzicht van de COVID-19 maatregelen, <https://www.rivm.nl/gedragsonderzoek/tijdlijn-maatregelen-covid>

⁵ Voor Nederland: CPB (2020) *Policy brief. Juniraming 2020*. (zie: <https://www.cpb.nl/juniraming-2020>). Voor Europa: Eurostat Newsrelease 31 July 2020 "Preliminary flash estimate for the second quarter of 2020". (zie: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/11156775/2-31072020-BP-EN.pdf/cbe7522c-ebfa-ef08-be60-b1c9d1bd385b>)

aantal ziekenhuisopnames dan tijdens de eerste golf. Daarna, in september en oktober 2020, nam de besmettingsgraad evenwel exponentieel toe. Een tweede gedeeltelijke lockdown werd ingesteld, de horeca werd gesloten, sporten in teamverband sterk ingeperkt en het ontvangen van mensen thuis mocht nog maar mondjesmaat. Ook werd opgeroepen om zo veel mogelijk thuis te werken en vakanties zo veel mogelijk te beperken.

In januari 2021 werd gestart met de vaccinatiecampagne. De meest kwetsbare groepen kregen voorrang. Er waren tegelijkertijd grote zorgen om nieuwe varianten van het virus, waaronder de Britse variant, en vanaf 23 januari werd de avondklok ingevoerd om verdere verspreiding te beperken. In maart 2021 kwamen de eerste berichten over de positieve effecten van het vaccineren, bijvoorbeeld over de situatie in verpleeghuizen.⁶ Maar de zorg over het virus bleef, het aantal besmettingen nam niet af en ook de opnames in het ziekenhuis wilden maar niet dalen. Vanaf begin maart werd zelfs gesproken over een derde golf waarvan de piek in april zou liggen.⁷ In maart waren de verkiezingen voor de Tweede Kamer. De campagnes werden sterk beïnvloed door COVID-19: politici trokken minder het land in en andere campagnethema's waren ondergeschikt aan de aanpak van de coronacrisis.

Vlak voor de vierde meting in maart werd een deel van de maatregelen versoepeld.⁸ Zo ging het middelbaar onderwijs deels open, mochten kappers en rijsscholen aan het werk en konden jongeren tot 26 jaar weer samen buiten sporten. Tegelijkertijd bleef de avondklok van kracht, was winkelen alleen op afspraak mogelijk en bleef de horeca gesloten. De maatregelen versoepelden, maar bleven een prominente rol spelen in het leven van de burgers. Dit onderzoek beschrijft hoe deze situatie door burgers werd en wordt ervaren. Achtereenvolgens wordt ingegaan op de sociaaleconomische gevolgen van het virus; op zorggebruik, mentaal welbevinden en risicomijdend gedrag van mensen, op onderlinge solidariteit en buurtrelaties; en ten slotte op de gevolgen voor het vertrouwen van mensen, zowel in de overheid en andere instanties als in medemensen.

1.2 SOCIAALECONOMISCHE GEVOLGEN VAN COVID-19

De publieke aandacht is in de loop van de coronacrisis geleidelijk verschoven van de gevolgen van het virus voor de volksgezondheid en de gezondheidszorg naar de economische en maatschappelijke gevolgen. Doordat de Nederlandse overheid het bedrijfsleven financieel ondersteunt⁹, bleven zeer grote gevolgen voor de werkgelegenheid en inkomenssituatie van individuele burgers voornamelijk uit. Maar velen maakten zich grote zorgen over hun bestaanszekerheid op langere termijn. In de eerste drie metingen constateerden we al dat veel personen verlies van inkomen en werk vreesden. Sommigen hadden toen al werk- of inkomensverlies geleden. We bekijken of dit in de afgelopen maanden is veranderd.

Figuur 1.1 laat zien welk aandeel van de respondenten vreest voor verlies van werk en inkomen. De vragen zijn niet aan alle respondenten gesteld maar alleen aan de groepen op wie de vraag van toepassing is.¹⁰ We vatten de uitkomsten kort samen.

- Van de werkenden in (vast of flexibel) dienstverband en uitzend- en oproepkrachten is in maart 21 procent bang om hun baan te verliezen. Dat is lager dan in november, toen was dit 27 procent. Ook in de drie grote steden is er een afname te zien. Tegelijkertijd blijft in Amsterdam en Rotterdam het deel dat bang is voor baanverlies groter dan gemiddeld, dat was ook bij de eerdere metingen het geval. Mogelijk zijn de respondenten die ook na een jaar crisis nog werk hebben, zekerder van hun baan.¹¹
- Aan werkzoekenden, arbeidsongeschikten en uitzend- en oproepkrachten is gevraagd of ze bang zijn geen baan meer te kunnen vinden. Bijna veertig procent van de respondenten in deze groep is bang om geen baan meer te vinden, dat is iets lager dan in november. In Amsterdam en vooral in Rotterdam is het percentage dat angst heeft om geen baan meer te vinden sinds november gedaald, maar blijft het net als bij de eerdere metingen groter dan gemiddeld in Nederland.

⁶ <https://www.rivm.nl/nieuws/effecten-vaccinatie-steeds-duidelijker-zichtbaar-onder-bewoners-verpleeghuizen> RIVM 17 maart 2021

⁷ <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/de-derde-golf-lijkt-begonnen-in-een-week-steeg-het-aantal-besmettingen-met-18-procent>, 14 maart 2021.

⁸ <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/vraag-en-antwoord/persconferentie-coronavirus-23-februari-in-eenvoudige-taal>

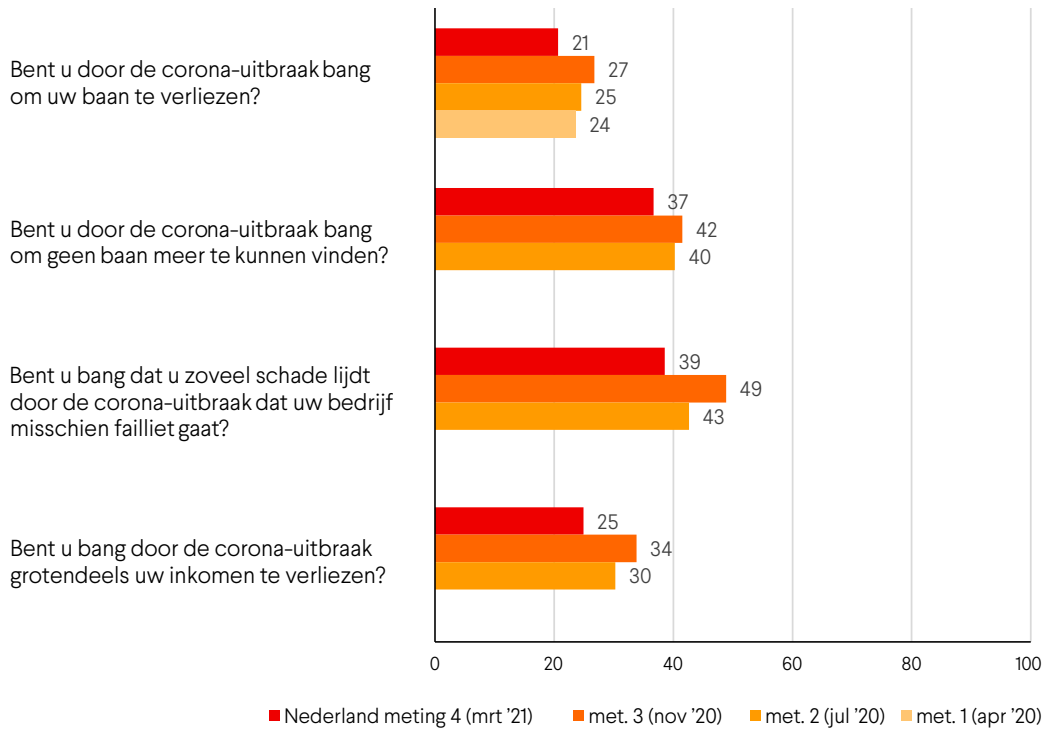
⁹ Met de *Tijdelijke Noodmaatregel Overbrugging voor Werkbehoud (NOW)* betaalt de overheid max. 90 procent van de loonkosten van bedrijven met minimaal 20 procent omzetverlies. De *Tijdelijke overbruggingsregeling zelfstandig ondernemers (TOZO)* biedt zelfstandigen (zzp'ers) die door de coronacrisis in financiële problemen raken een inkomen op bijstandsniveau (sociaal minimum).

¹⁰ De vragen *bang om geen baan te kunnen vinden*, *bang dat het bedrijf failliet gaat* en *bang voor inkomensverlies* zijn bij de eerste meting in Rotterdam en landelijk aan een afwijkende groep respondenten gesteld. De resultaten zijn daardoor niet vergelijkbaar met de resultaten in de vervolgmetingen en zijn daarom niet in de figuur opgenomen.

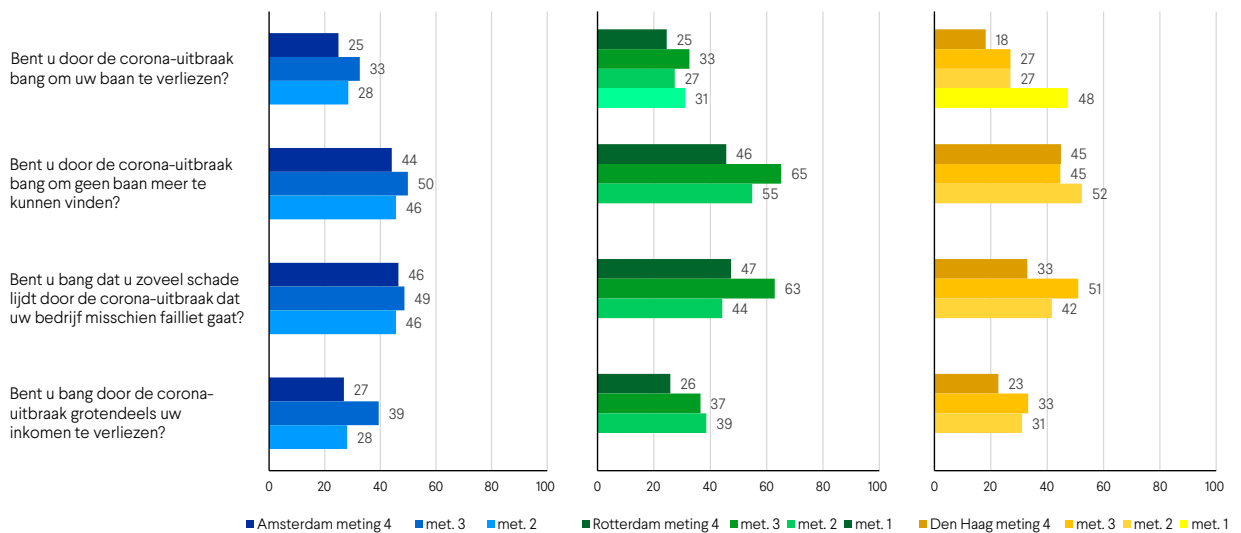
¹¹ In appendix 2 is een overzicht opgenomen van het deel van de respondenten dat al te maken heeft gehad met baanverlies, faillissement of inkomensverlies.

6 De ongeduldige samenleving

Figuur 1.1 Percentage (heel) bang om baan/bedrijf of inkomen te verliezen Nederland

Figuur 1.1a Percentage (heel) bang om baan/bedrijf of inkomen te verliezen, de drie steden

- De vraag over angst voor bedrijfsfaillissement is gesteld aan ondernemers met en zonder personeel. Ongeveer veertig procent van hen is bang dat het bedrijf misschien failliet gaat, dat is duidelijk minder dan in november en ook iets minder dan in de zomer. In Amsterdam is het deel van de ondernemers dat bang is voor een faillissement bij elk van de drie metingen even groot. In Rotterdam en Den Haag is de landelijke daling sinds november ook te zien. Het deel dat bang is voor een faillissement is in Rotterdam wel veel groter dan in Den Haag en Amsterdam.
- De vraag of men angst heeft voor inkomensverlies is aan alle respondenten gesteld. Een kwart is bang om een deel van het inkomen te verliezen, dat is minder dan bij de voorgaande metingen. Ook in de drie grote steden is het deel dat angst heeft voor inkomensverlies in de afgelopen maanden sterk afgenomen, en is het vergelijkbaar met het landelijk gemiddelde.

1.3 DE GEVOLGEN VAN COVID-19 VOOR ZORGGEBRUIK, MENTAAL WELBEVINDEN EN RISICOMIJDEND GEDRAG

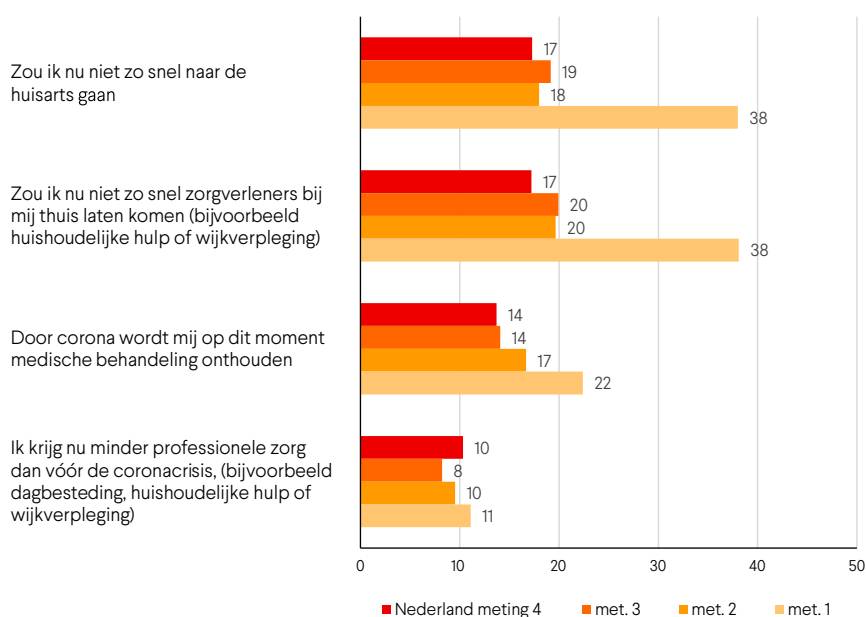
Een belangrijke bevinding van het onderzoek in april 2020 – ten tijde van de eerste golf van de COVID-19 pandemie – was dat veel respondenten uit angst voor besmetting een bezoek aan de huisarts meden en thuis ook liever geen zorgverleners ontvingen. In de periode daarna is er waarschijnlijk door de afgenomen angst voor besmetting veel minder sprake van zorgmijding. Figuur 1.2 laat het grote verschil zien tussen de eerste meting en de vervolgmetingen op nationaal niveau. De

toename van de besmettingen in de tweede golf tot op heden heeft tot op heden niet geleid tot een toename van zorgmijding.

In de drie grote steden was het beeld anders. Daar was in november 2020 wel een toename van het aandeel respondenten dat een bezoek aan een huisarts liever vermijdt en zorgverleners liever niet thuis langs ziet komen. Toen waren de grote steden de brandhaard van de epidemie. In maart 2021 is de zorgmijding in de grote steden vergelijkbaar met het landelijke beeld.

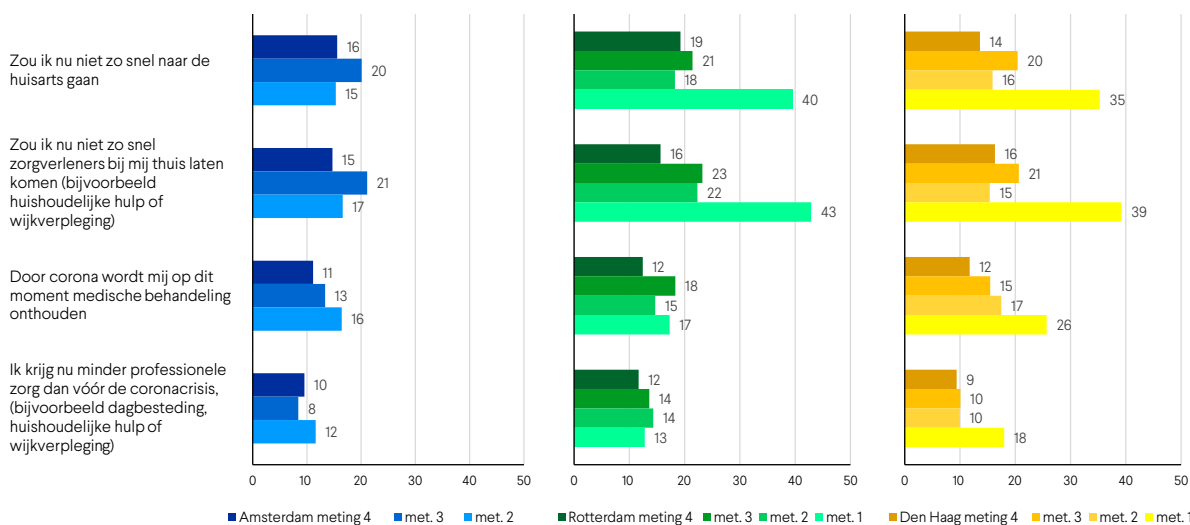
- In april 2020 vermeerde bijna 40 procent van de respondenten een bezoek aan de huisarts. Daarna daalde dit tot onder de 20 procent. Ook in maart 2021 ligt dit nog steeds rond de 20 procent. Voor zorgverleners die thuis langskomen is hetzelfde beeld te zien: een scherpe daling in de periode april-juli, gevolgd door een stabilisering in de periode daarna.
- Het deel van de respondenten dat zegt dat door COVID-19 hun een medische behandeling wordt onthouden is in maart 2021 14 procent. Dat is vergelijkbaar met het beeld in november, tot dan werd het deel dat zorg werd onthouden elke meting iets kleiner. In de drie grote steden zet de daling wel door, daar geeft in maart nog iets meer dan tien procent van de respondenten dat aan dat hun medische zorg wordt onthouden.
- Net als bij elk van de vorige metingen zegt één op de tien respondenten dat ze nu minder professionele zorg krijgen dan voor de crisis. Ook in de drie grote steden krijgt ongeveer één op de tien minder professionele zorg dan voor de crisis.

Figuur 1.2 Zorgmijding en zorggebruik percentage (helemaal) mee eens, in Nederland

Figuur 1.2a Zorgmijding en zorggebruik percentage (helemaal) mee eens, in de drie steden

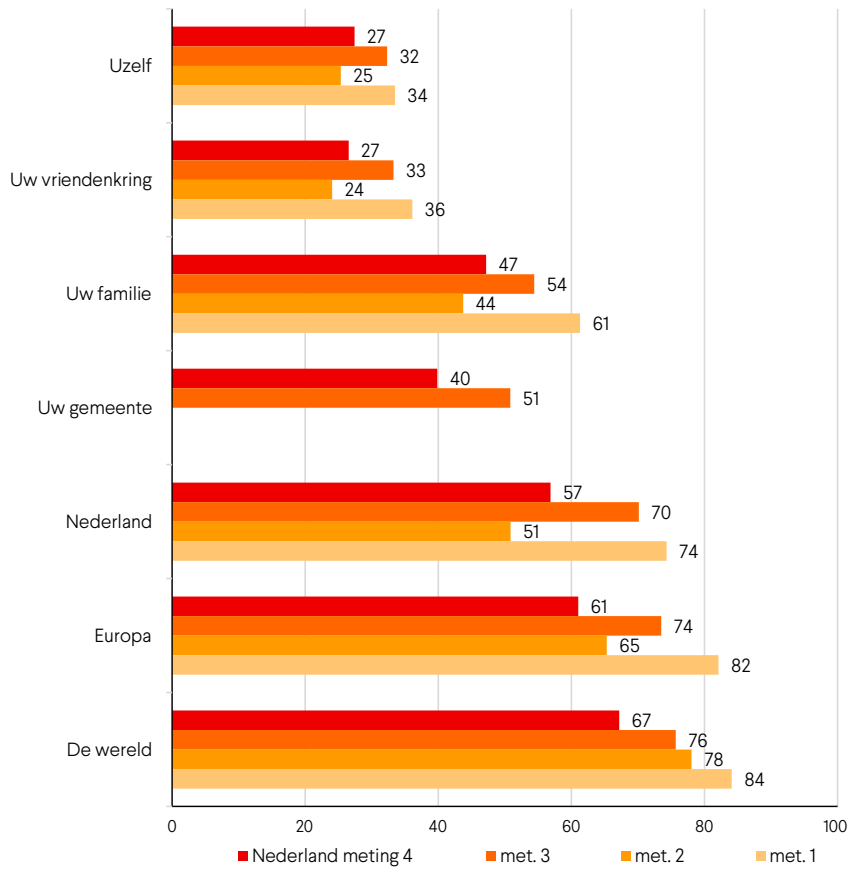

We stellen ook vragen over de mate waarin respondenten COVID-19 als bedreiging voor zichzelf, hun naasten en de rest van de wereld ervaren. Respondenten zien het virus voor zichzelf en vrienden minder als een bedreiging dan voor familie en voor Nederland, Europa en de wereld. In de zomer van 2020 was de angst voor het virus en de gevolgen daarvan behoorlijk afgenomen. Bij de tweede golf in november was de angst voor het virus weer sterk toegenomen en (bijna) terug op het niveau van april 2020. Nu in maart 2021 is de angst over de hele linie weer afgenomen. Dit hangt waarschijnlijk samen met de start van de vaccinatiecampagne.

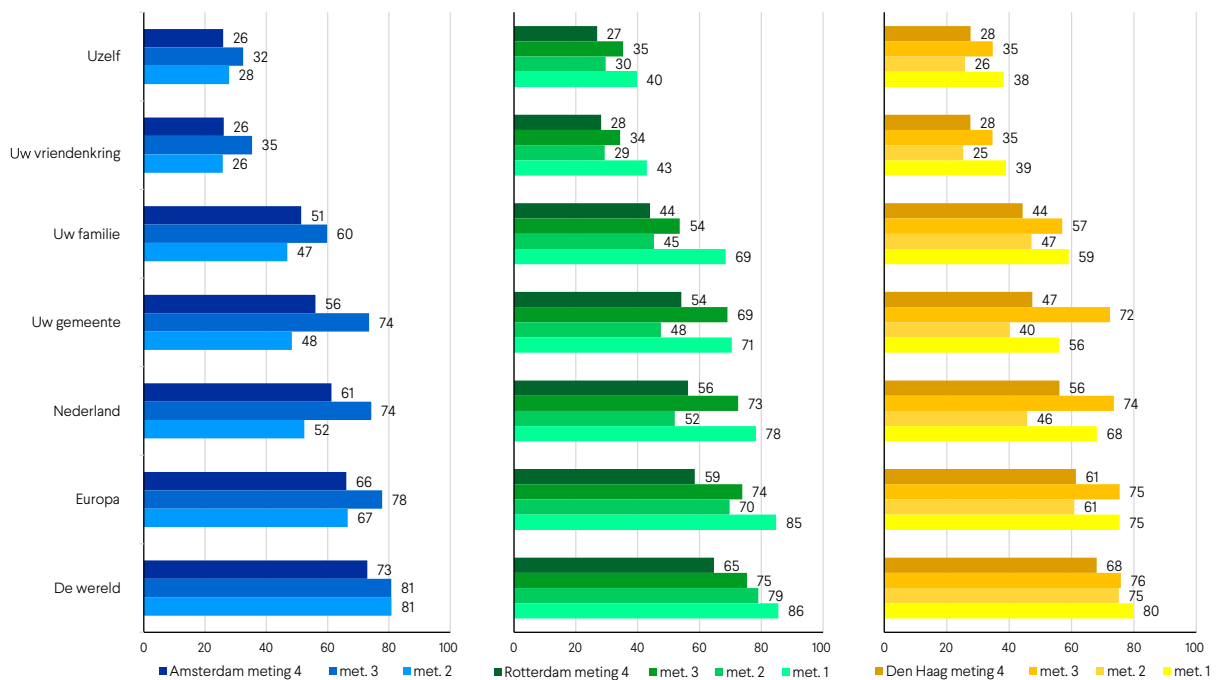
- Ongeveer een kwart van de respondenten vindt COVID-19 (heel) bedreigend voor zichzelf dan wel voor de vriendenkring. Dit is minder dan bij de start van de crisis en ook minder dan in november. In de zomer waren de cijfers vergelijkbaar met de situatie nu. In de drie steden is het beeld vergelijkbaar met het landelijk beeld.
- Meer dan voor zichzelf of hun vrienden vinden mensen het virus (heel) bedreigend voor hun familie. Het verschil komt waarschijnlijk doordat families qua leeftijd meer divers zijn en de vriendenkring meer homogeen.
- Ook de gepercipieerde dreiging van het virus voor de eigen gemeente is in de drie grote steden na de piek in november weer sterk afgenomen. In de drie grote steden ziet nog steeds een aanzienlijk groter deel van de respondenten het virus als een bedreiging voor de gemeente dan gemiddeld in Nederland.
- Verder geldt, wanneer we naar het geografische schaalniveau kijken, dat hoe hoger het schaalniveau, hoe groter de gepercipieerde dreiging is. De grootste bedreiging ziet men op wereldschaal, twee van de drie respondenten zien COVID-19 nog steeds als een grote bedreiging voor de wereld. Dat is wel duidelijk lager dan bij de start van de pandemie, toen 84 procent van de respondent het virus als een bedreiging voor de wereld zag. Mogelijk zorgen de komst van een vaccin en de positieve berichten over de effecten van vaccinatie in landen als Israël, de VS en Groot-Brittannië voor een afname van de gepercipieerde dreiging.

9 De ongeduldige samenleving

Figuur 1.3 Gepercipieerd risico van COVID-19, percentage (heel erg) bedreigend, in Nederland

Figuur 1.3a Gepercipieerd risico van COVID-19, percentage (heel erg) bedreigend, in de drie steden

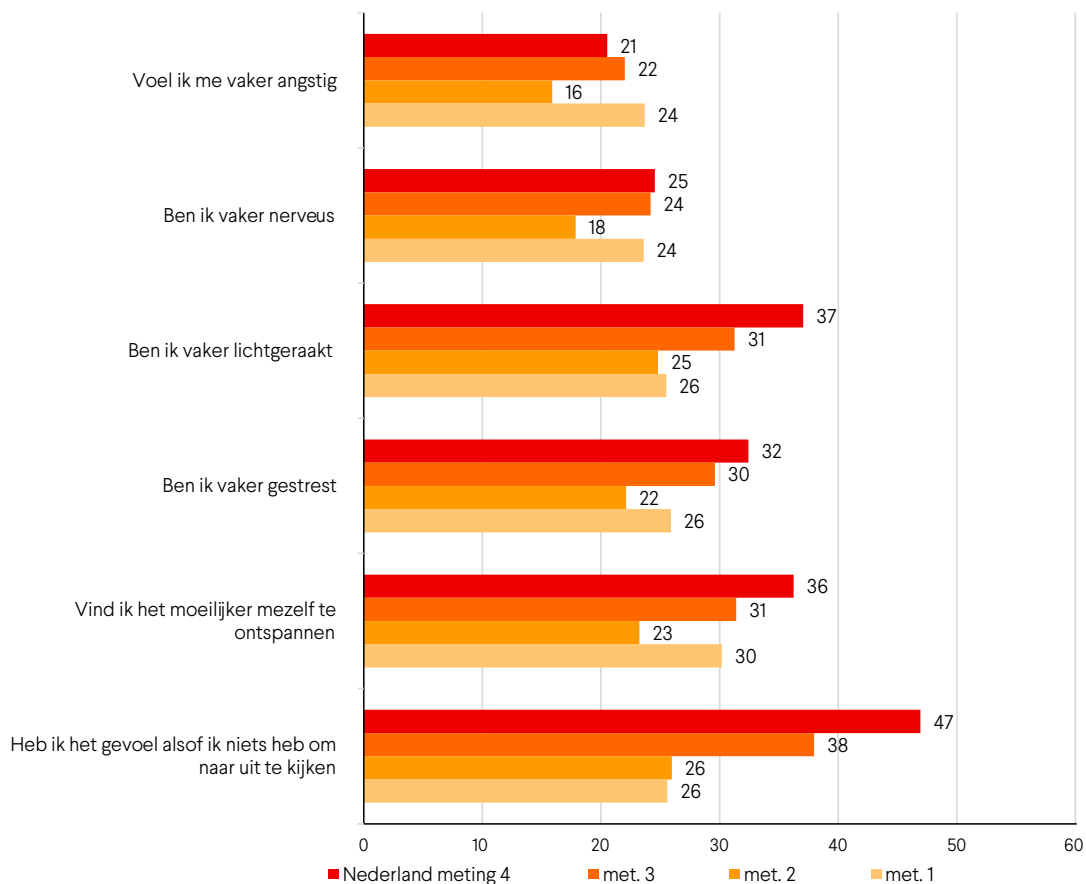

We vroegen de respondenten ook naar de mentale gevolgen van het virus. In april 2020 waren gevoelens van angst, stress en uitzichtloosheid wijdverbreid, in de zomer verminderde dit. In november, tijdens de tweede golf, waren de gevoelens weer toegenomen en ook in maart 2021 zijn deze gevoelens in ruime mate bij respondenten aanwezig. Meer mensen ervaren stress en zijn lichtgeraakt, het is moeilijker om ontspanning te vinden en bijna de helft van de respondenten zegt nu dat ze het gevoel hebben dat ze niets hebben om naar uit te kijken.

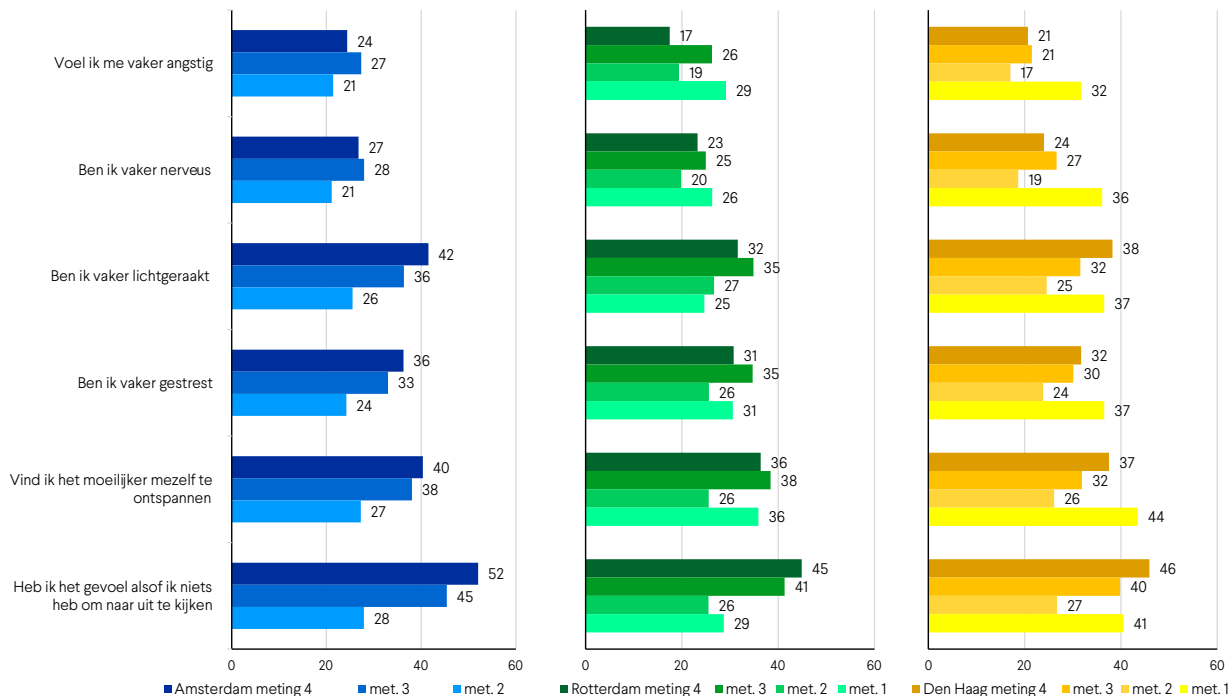
- De gevoelens van angst en nervositeit zijn in maart 2021 vergelijkbaar met de situatie in november. In de zomerperiode, toen het virus minder aanwezig was, was er minder sprake van angst en nervositeit bij de respondenten. Nu voelt een vijfde tot een kwart van de respondenten zich vaker angstig of nerveus. In Amsterdam en vooral in Rotterdam is een kleiner deel angstig dan in november.

- Er zijn meer mensen die spanning voelen; het deel dat vaker lichtgeraakt is of vaker gestrest is, neemt sinds de zomer toe. Landelijk gaat het om één op de drie respondenten, in Amsterdam en Den Haag is het beeld vergelijkbaar met het landelijk gemiddelde. In Rotterdam is een even groot deel als landelijk vaker lichtgeraakt of gestrest, maar de ontwikkeling is tegengesteld. Er zijn in vergelijking met november minder Rotterdammers die vaker lichtgeraakt of gestrest zijn.
- Het aandeel respondenten dat moeite heeft zich te ontspannen is tussen november en maart toegenomen. Ook neemt de uitzichtloosheid verder toe. Van alle respondenten zegt 47 procent dat ze het gevoel hebben dat ze niets te hebben om naar uit te kijken. In Amsterdam is dit deel nog iets groter. Mogelijk speelt de duur van de crisis en de berichten over een derde golf hier een rol in.

Figuur 1.4 Mentaal welbevinden sinds de uitbraak van COVID-19, Nederland, % (helemaal) eens

Figuur 1.4a Mentaal welbevinden sinds de uitbraak van COVID-19, drie steden, % (helemaal) eens

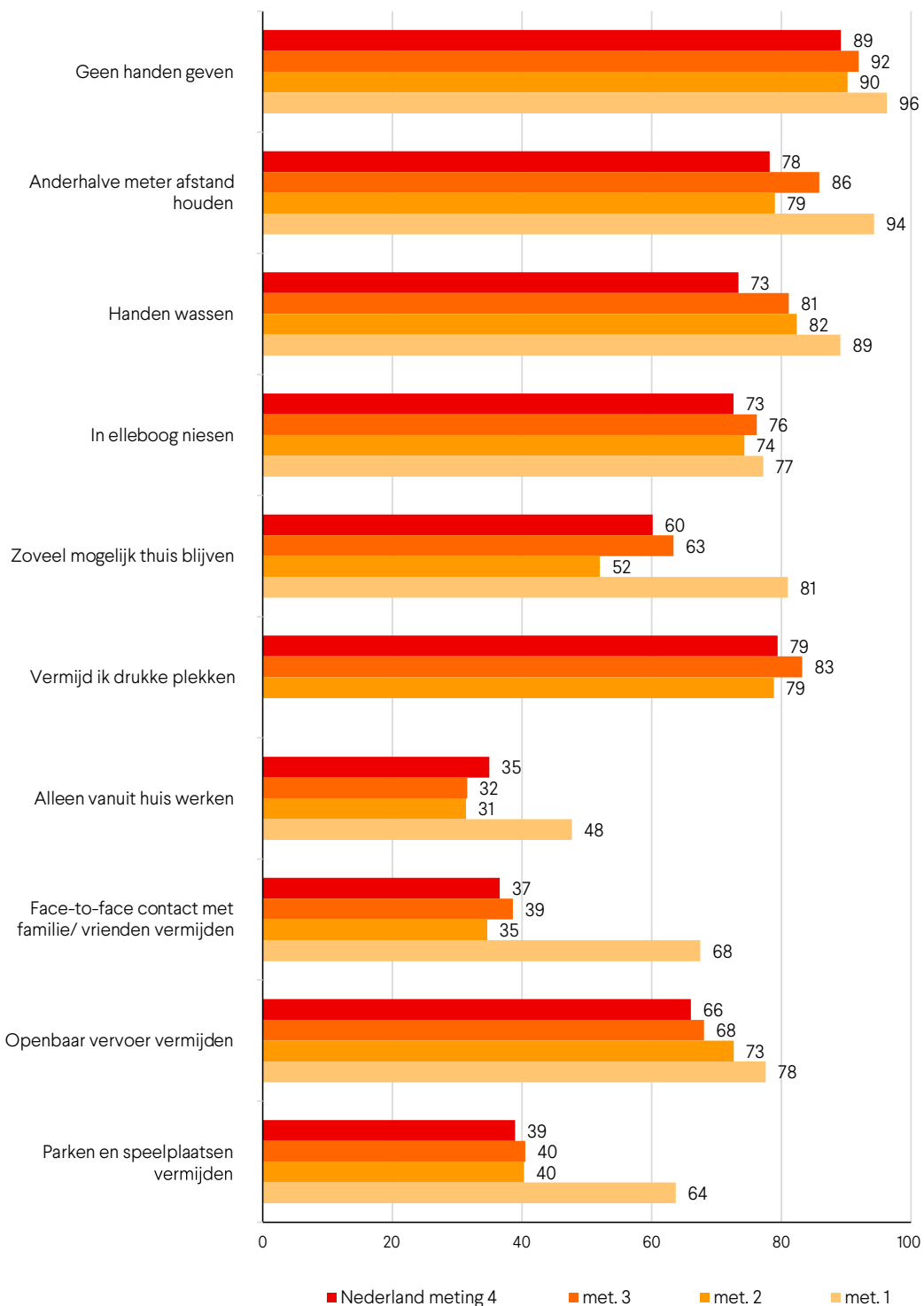
De respondenten is gevraagd in hoeverre ze zich houden aan de maatregelen om verspreiding van het virus te voorkomen. Volgt men deze adviezen ook na een jaar nog steeds? De bevindingen in figuur 1.5 laten zien dat de hygiënemaatregelen zoals geen handen geven, afstand houden, handen wassen en in de elleboog niesen ook in maart nog steeds voor een overgrote meerderheid de norm zijn, maar er is wel een lichte daling te zien bij elk van de deze maatregelen. De mate waarin de maatregelen gevolgd worden in de drie grote steden en landelijk is vergelijkbaar.

Waar het gaat om het beperken van contacten door zoveel thuis te blijven, drukke plekken te mijden, thuis te werken en vrienden en familie te mijden is er in maart geen groot verschil met de situatie in november. Het aandeel mensen dat deze maatregelen naleeft ligt wel aanzienlijk lager dan in april 2020. Blijkbaar is het mijden van contacten na een jaar leven met COVID-19 moeilijker dan in april 2020 toen de maatregelen werden ingevoerd. Er zijn wel verschillen tussen de drie grote steden, zo werken in Rotterdam minder mensen thuis, mijden minder Amsterdammers face-to-face contact met vrienden en familie en mijden minder Amsterdammers de buitenruimte van parken en speelplaatsen.¹²

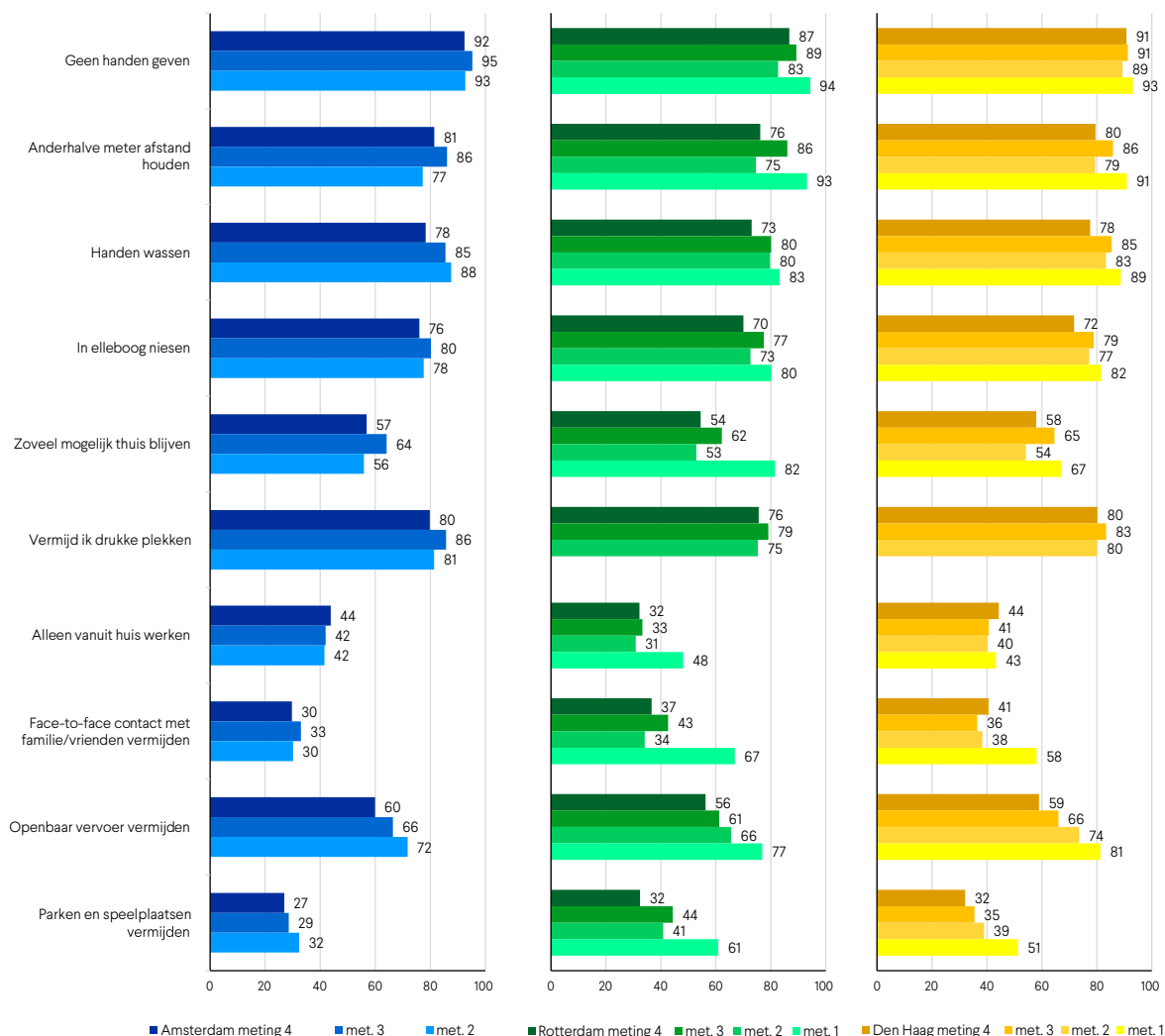
¹² Ook het RIVM constateert dat mensen zich in bredere zin iets meer ruimte permitteren. Meer mensen ontvangen bezoek en gaan vaker de deur uit, met name om te werken. <https://www.rivm.nl/gedragsonderzoek/maatregelen-welbevinden>

12 De ongeduldige samenleving

Figuur 1.5 Stellingen over volgen van genomen maatregelen, Nederland, % (helemaal) eens

Figuur 1.5a Stellingen over volgen van genomen maatregelen, drie steden, % (helemaal) eens

1.4 DE GEVOLGEN VAN COVID-19 VOOR ONDERLINGE SOLIDARITEIT EN BUURTRELATIES

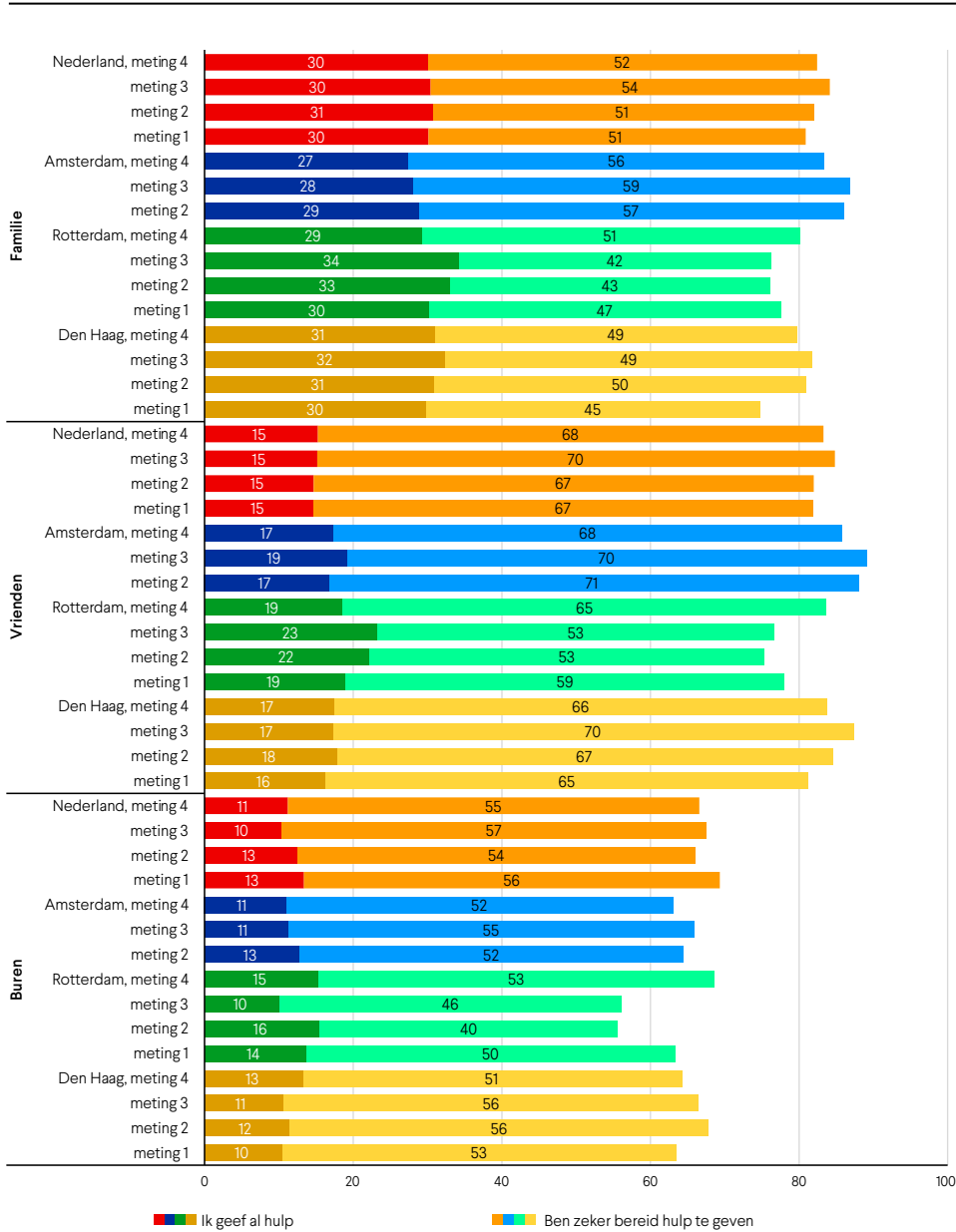
Het is een bekend verschijnsel dat gevoelens van onderlinge verbondenheid en solidariteit tussen mensen toenemen in tijden van rampen en crises. Bij rampspoed helpen mensen elkaar. We weten echter ook dat zulke gevoelens van solidariteit na verloop van tijd weer afnemen en terugkeren naar 'normaal' niveau.¹³ Hoe ontwikkelt de onderlinge band zich als de crisis langer duurt dan een jaar? We vroegen onze respondenten of ze hulp aan anderen geven dan wel daartoe bereid zijn én of ze hulp ontvangen dan wel verwachten te ontvangen.

Figuur 1.6 laat zien welk aandeel van de respondenten al hulp aan anderen geeft (het donkergekleurde deel van de balken) dan wel zeker bereid is om dat te doen (het lichtgekleurde deel van de balken).

- Ook in maart is er nog altijd een grote bereidheid om elkaar te helpen als dat nodig is door COVID-19. Dit geldt zowel in heel Nederland als in de drie steden en vooral waar het gaat om familie en vrienden, en in iets mindere mate voor burens. De bereidheid elkaar onderling te helpen, is gedurende de crisis, in tegenstelling tot de verwachting, niet gedaald.
- Dertig procent van alle respondenten zegt nu familieleden te ondersteunen. Dit aandeel is afgelopen maanden onveranderd. In Amsterdam is het deel dat al hulp geeft aan familie iets kleiner dan in Den Haag.

¹³ SCP (2020) *Verwachte gevolgen van corona. Verwachte gevolgen van corona voor de opvattingen en houdingen van Nederlanders*. Den Haag: SCP.

Figuur 1.6 Hulp geven of bereid zijn te geven aan, percentages 'doe ik al' en 'zeker toe bereid'

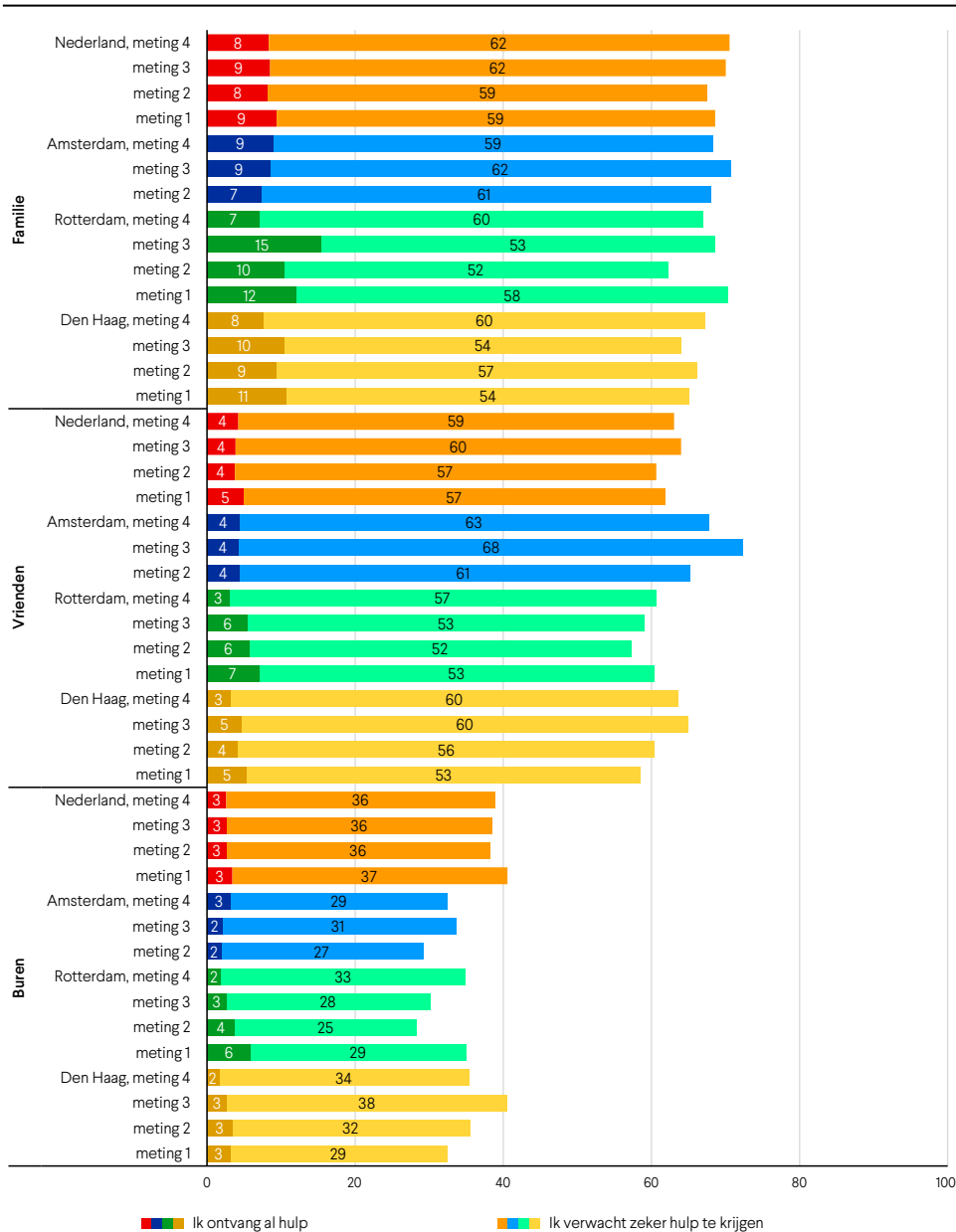
Tegelijkertijd is het deel dat bereid is om hulp te geven aan de familie in Amsterdam groter dan in Rotterdam en Den Haag. In Rotterdam is het deel dat hulp geeft aan familie nu lager dan eerder, maar de bereidheid om hulp te geven is juist groter dan voorheen.

- Landelijk geeft 15 procent al hulp aan vrienden, ook dit percentage is sinds april 2020 niet veranderd. In de drie steden, en met name in Rotterdam, geeft men meer hulp aan vrienden.
- Eén op de tien respondenten ondersteunt de burens. In Rotterdam is de bereidheid om burens te helpen wat groter.

Tegenover het geven van hulp in figuur 1.6 staat in figuur 1.7 welk deel van de respondenten nu al hulp ontvangt (donkergekleurde deel van de balken) dan wel zeker verwacht te ontvangen (lichtgekleurde deel).

- In het algemeen is er ook in maart 2021 nog geen sprake van een daling van onderlinge solidariteit. De daadwerkelijke hulp van anderen blijft op hetzelfde niveau en het vertrouwen dat men -indien nodig- hulp van familie en vrienden zal krijgen, is sinds het begin van de crisis onveranderd hoog.

Figuur 1.7 Hulp ontvangen of verwachten te ontvangen, percentages 'ontvang ik al' en 'zeker verwacht'

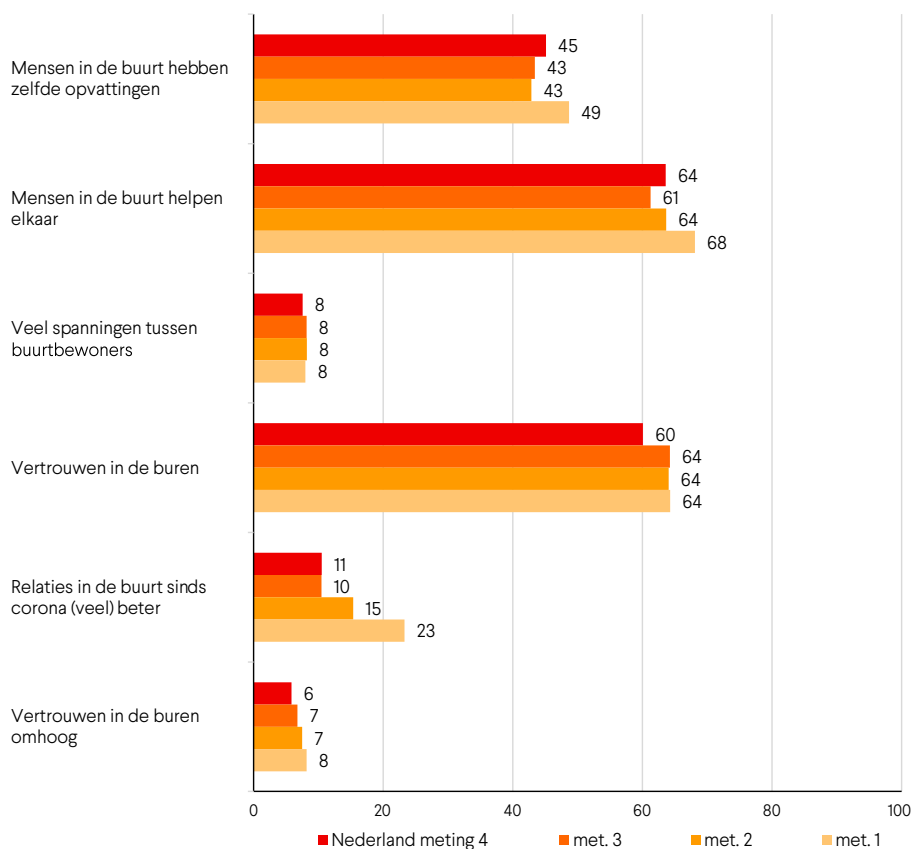
- Respondenten zijn niet alleen vaak bereidwillig om anderen te helpen, maar een meerderheid van hen krijgt of verwacht ook steun van derden, met name van familie en vrienden.
- Vergelijken we figuur 1.6 met 1.7 dan zien we een groot verschil. Er zijn aanzienlijk méér respondenten die nu al hulp geven dan er respondenten zijn die hulp krijgen.
- Nog geen tien procent van de respondenten krijgt al hulp van familie. In november kreeg een bovengemiddeld deel van de Rotterdammers nog hulp van hun familie, nu is dat minder en vergelijkbaar met de andere steden het landelijk gemiddelde.
- Een beperkt deel van de respondenten krijgt al hulp van vrienden en/of burens. Het deel dat verwacht hulp te krijgen van hun burens is in de drie grote steden kleiner dan gemiddeld in Nederland.

Een tweede aspect van de sociale gevolgen van de coronacrisis betreft de sociale relaties in stadsbuurten. Hier verwachten we hetzelfde als hiervoor is opgemerkt over onderlinge solidariteit. In tijden van rampen en crises ontstaat ook in lokale gemeenschappen meer onderlinge verbondenheid, maar na verloop van tijd ebt dit weer langzaam weg.¹⁴ Hoe vergaat het de onderlinge verbondenheid als de crisis een jaar aanhoudt?

¹⁴ SCP (2020) *Verwachte gevolgen van corona. Verwachte gevolgen van corona voor de opvattingen en houdingen van Nederlanders*. Den Haag: SCP.

Figuur 1.8 Percentage respondent(en) (helemaal) eens met de uitspraken over de buurt, in Nederland

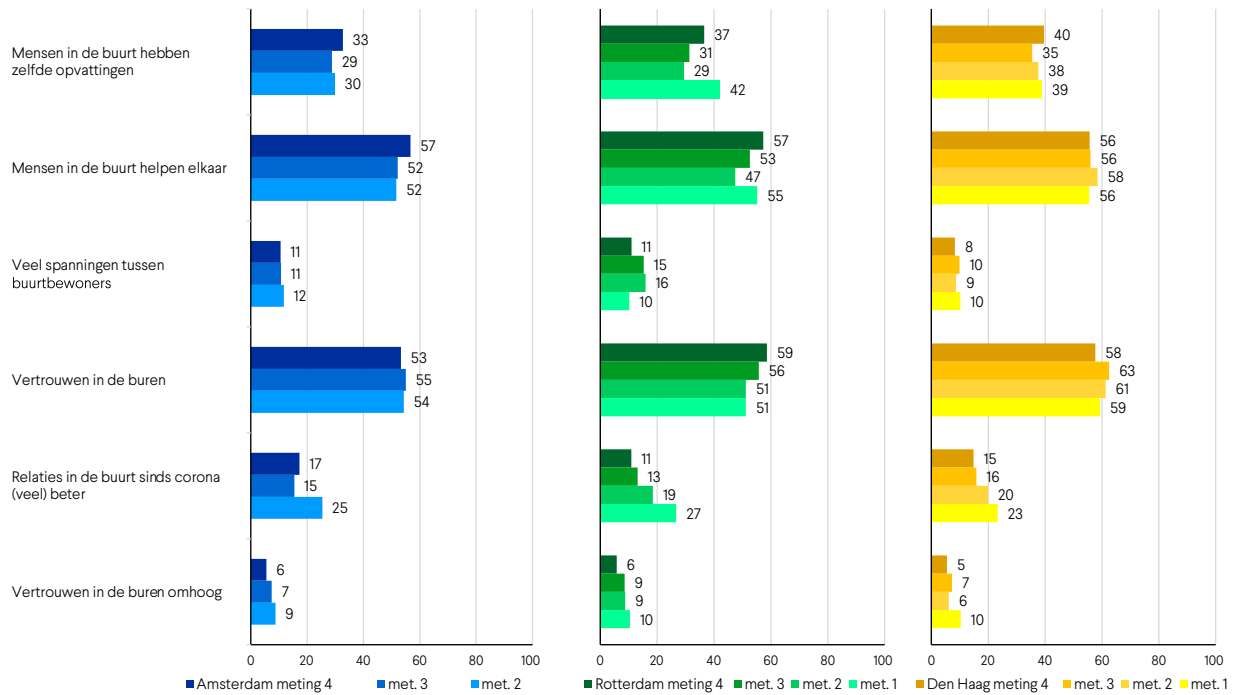
- Het idee dat er in een crisis een toegenomen verbondenheid ontstaat die later weer wegebt, wordt voor een deel bevestigd. Bij de start van de crisis in april 2020 vonden meer respondenten dat buurtgenoten dezelfde opvattingen hebben en elkaar helpen, dan in de periode daarna. In Amsterdam en Den Haag is onderlinge verbondenheid in het afgelopen jaar niet veranderd. In Rotterdam daalde de verbondenheid van april tot in de zomer, daarna herstelde de verbondenheid weer en is nu in maart 2021 vergelijkbaar met de situatie in april 2020.
- COVID-19 heeft weinig veranderd aan het bestaan van spanningen in de buurt. In Rotterdam namen in de zomer de spanningen toe, nu is het beeld weer vergelijkbaar met de situatie in het begin van de crisis. Het vertrouwen in de burens is vanaf het begin van de crisis hoog. In maart 2021 is het vertrouwen wel iets afgenomen in vergelijking met de periode ervoor. In Amsterdam hebben minder mensen vertrouwen in hun burens, in Den Haag en Rotterdam is het deel dat vertrouwen in de burens heeft vergelijkbaar met de landelijke situatie.
- Het deel van de bewoners dat vindt dat buurtrelaties sinds COVID-19 zijn verbeterd, is hetzelfde als in

november. Bij de eerste meting zag een veel groter deel van de respondenten een verbetering van de buurtrelaties.

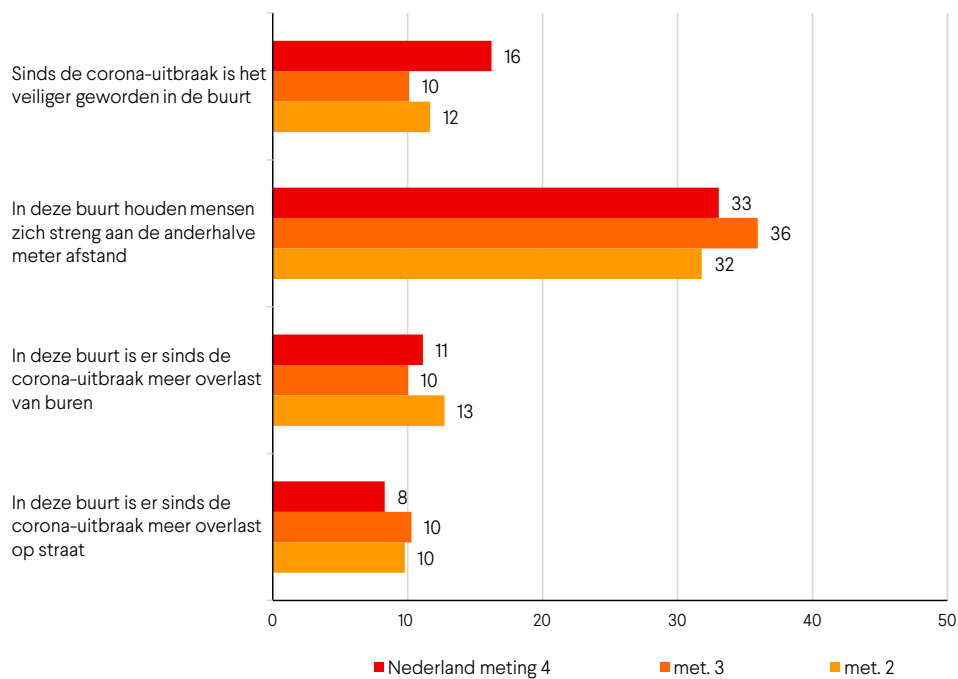
Een ander aspect van de relaties in de buurt is het veiligheidsgevoel van de bewoners en de overlast die zij ervaren. In de meting in juli 2020 zijn hier voor het eerst vragen over gesteld, de vergelijking bestaat daarom uit drie metingen.

- De buurt is sinds corona veiliger geworden, dat vinden meer respondenten dan in november. De avondklok die iedereen van 21:00 uur tot 4:30 uur binnen hield, zorgde voor rust op straat, en mogelijk voor een veiliger gevoel. Ook in de drie steden is dit het geval.
- Landelijk zegt ongeveer een derde van de respondenten dat buurtgenoten zich houden aan de 1,5-meterregel, dat is vergelijkbaar met de situatie in de zomer van 2020, en minder dan bij de start van de tweede golf in november. In de grote steden houden minder buurtgenoten zich aan de 1,5-meterregel dan landelijk. Net als bij de eerdere metingen zien respondenten overtredingen van de regels dus vooral bij anderen, en minder bij zichzelf (vgl Figuur 1.5 en 1.5a).

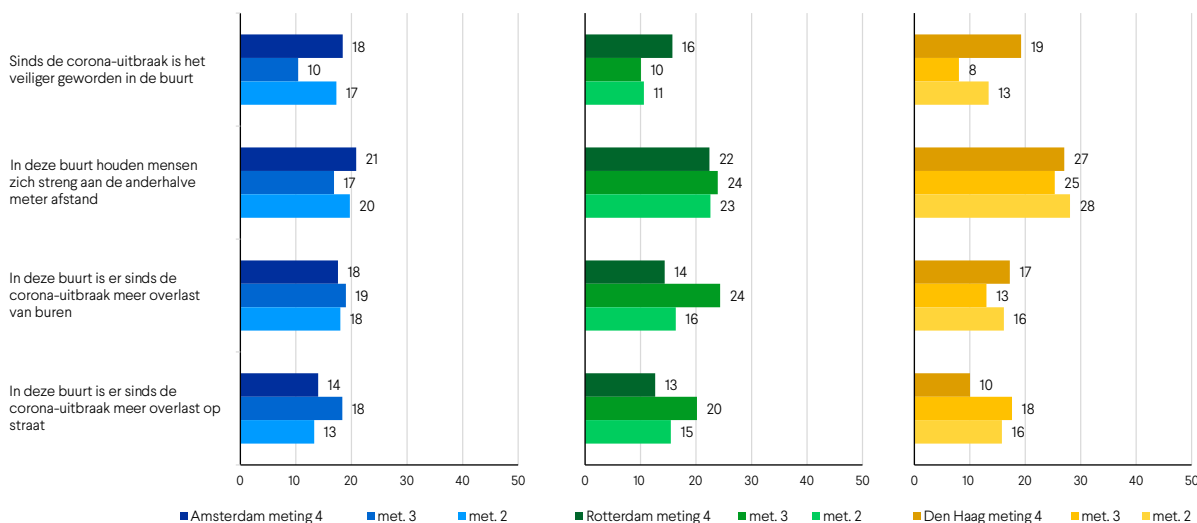
Figuur 1.8a Percentage respondentent (helemaal) eens met de uitspraken over de buurt, drie steden

Figuur 1.9 Gevoel over overlast en veiligheid in de buurt, in Nederland percentage (helemaal) eens

Figuur 1.9a Gevoel over overlast en veiligheid in de buurt, in Nederland percentage (helemaal) eens

- Sinds de corona-uitbraak is de overlast van burens en op straat beperkt toegenomen; landelijk ziet één op de tien respondenten een toename van de overlast. In de drie steden ziet een groter deel van de respondenten meer overlast in de buurt. In vergelijking met de situatie in november is de overlast op straat landelijk iets afgenomen en in de drie grote steden behoorlijk afgenomen. Ook hier is er mogelijk een effect van de invoering van de avondklok.

1.5 DE GEVOLGEN VOOR VERTROUWEN

Een belangrijke kwestie is of mensen in crisissituaties zoals de huidige pandemie vertrouwen hebben in degenen die leiding proberen te geven: zowel de landelijke en lokale overheid als gezondheidsinstanties zoals het RIVM en de GGD's. De landelijke overheid die het beleid uitzette, voer in de eerste maanden van de crisis zeer sterk op de deskundigheid en inzichten van het RIVM. Maar achten Nederlanders de overheid en betrokken instantie geloofwaardig en hoe heeft dit vertrouwen zich ontwikkeld?¹⁵

In deze paragraaf kijken we niet alleen naar het vertrouwen van mensen in de overheid en instanties, ook wel 'institutioneel vertrouwen' genoemd, maar ook het vertrouwen van mensen in elkaar en in mensen in het algemeen oftewel 'algemeen vertrouwen'. Bij de eerste meting in april 2020 constateerden we een groot vertrouwen in de overheid. Rond twee derde van de respondenten had (veel) vertrouwen in zowel de landelijke als lokale overheid. Het vertrouwen in instanties zoals RIVM en de GGD's lag zelfs nog hoger. Driekwart tot 80 procent van de respondenten had (veel) vertrouwen in deze instanties. Dit sterke institutioneel vertrouwen in tijden van crises wordt ook wel het 'rally around the flag'-mechanisme genoemd. Als de nood hoog is, scharen burgers zich rond de vlag en de gezaghebbers. Dit vertrouwen is in de loop van het jaar afgenomen.¹⁶ Ook in maart zien we een verdere daling in het vertrouwen in de overheid en in het RIVM en de GGD. Daarmee dreigt het politiek en institutioneel vertrouwen onder het 'normale' niveau te zakken.

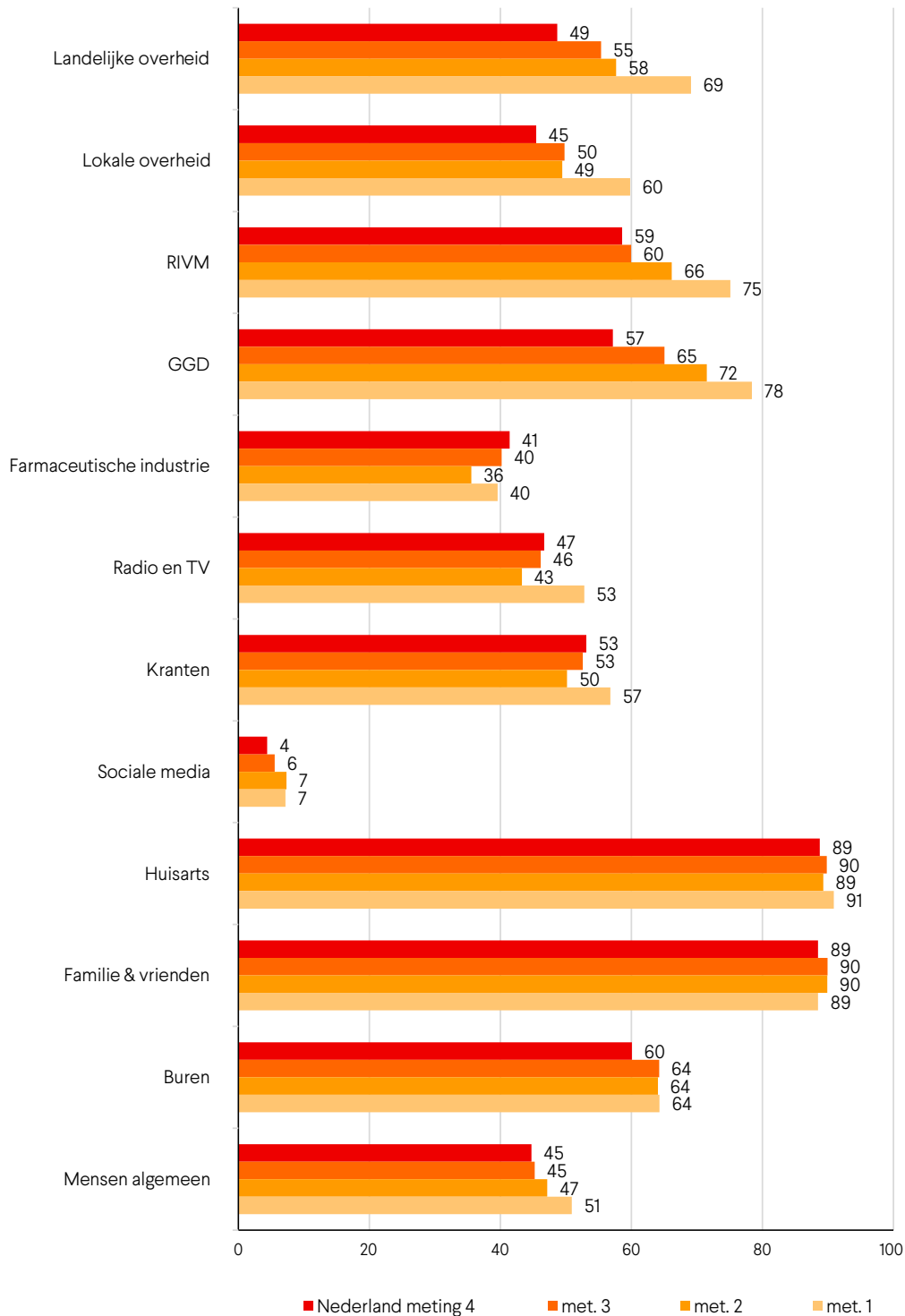
¹⁵ In hoofdstuk twee wordt dieper ingegaan op de ontwikkeling van vertrouwen door de tijd en de gevolgen voor de vaccinatiebereidheid.

¹⁶ Dit blijkt ook uit ander onderzoek: J. de Ridder et al. (2020). *Burgerperspectieven 2020/4*. Den Haag: SCP

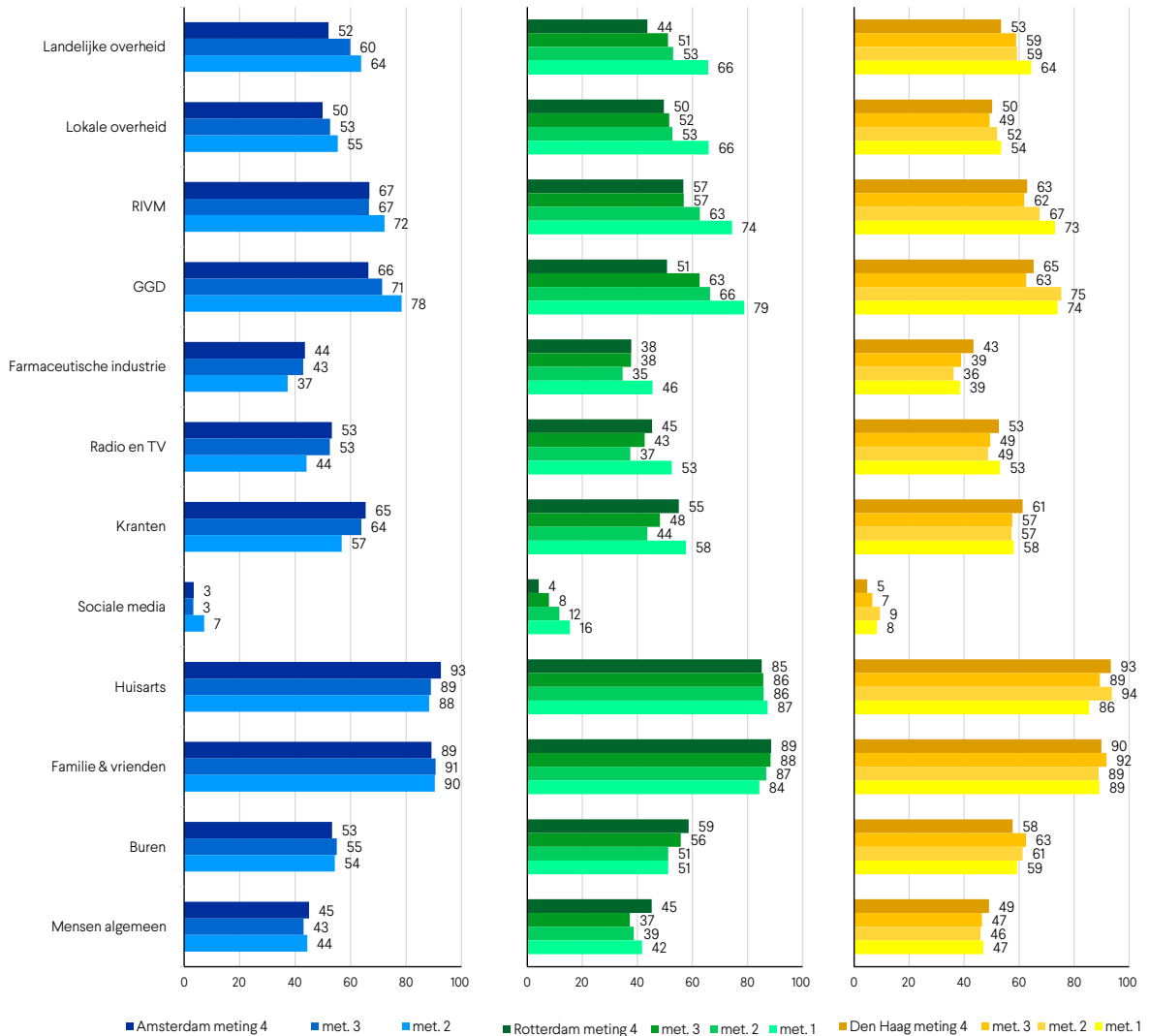
- Figuur 1.10 laat zien dat het vertrouwen in de landelijke overheid de afgelopen maanden is gedaald. Nog maar de helft van de respondenten heeft (veel) vertrouwen in de landelijke overheid; bij de eerste meting was dit nog 69 procent. In Amsterdam en Den Haag is het vertrouwen in de landelijke overheid iets groter en in Rotterdam iets kleiner dan gemiddeld in Nederland. Het vertrouwen in de lokale overheid ligt iets lager, minder dan de helft van de respondenten heeft (veel) vertrouwen in de lokale overheid. Hierbij is er geen verschil tussen Nederland en de drie grote steden.
- Het vertrouwen in gezondheidsinstanties zoals in het RIVM en de GGD is over de hele periode afgenomen, sinds november neemt vooral het vertrouwen in de GGD af. De GGD ligt in het nieuws onder het vergrootglas wat betreft de voortgang die er gemaakt wordt in de vaccinatiecampagne. In Amsterdam is het vertrouwen in de GGD hoger dan in de andere steden. Het vertrouwen in de huisarts blijft overal onverminderd groot.
- In de farmaceutische industrie heeft 40 procent van de respondenten vertrouwen, dit percentage is op een lichte daling in de zomer na, redelijk constant. Opvallend is dat de snelle ontwikkeling van diverse vaccins geen positief effect heeft gehad. En ook de recente twijfel over bijwerkingen en een gedeeltelijke vaccinatiestop leiden niet tot een verandering in het vertrouwen.¹⁷
- Van april 2020 tot juli 2020 was er een afname in het vertrouwen in de traditionele media (radio, TV, kranten). Daarna is dit vertrouwen weer iets groter geworden, maar ligt het nog wel lager dan in april 2020. Er zijn maar heel weinig respondenten die vertrouwen hebben in sociale media.
- Veel respondenten hebben daarentegen (veel) vertrouwen in familie en vrienden. Dit vertrouwen blijft, ook in maart 2021, onverminderd hoog. Het vertrouwen in burens ligt op een lager niveau, en is landelijk de afgelopen maanden iets afgenomen. In Den Haag is het vertrouwen in de burens ook iets toegenomen, en is het nu vergelijkbaar met de meting in april 2020. In Rotterdam is het vertrouwen in burens sinds de zomer toegenomen. Het vertrouwen in 'mensen in het algemeen' neemt landelijk iets af van april tot november 2020 en stabiliseert in de afgelopen maanden. In Rotterdam neemt het vertrouwen in mensen de laatste maanden toe.

¹⁷ <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2021/03/14/uit-voorzorg-tijdelijk-geen-vaccinaties-met-astrazeneca>

Figuur 1.10 Percentage mensen dat (veel) vertrouwen heeft in instanties en mensen, in Nederland

Figuur 1.10a Percentage mensen dat (veel) vertrouwen heeft in instanties en mensen, drie steden

1.6 SAMENVATTING EN CONCLUSIES

De angst van werkenden om hun baan te verliezen, is in maart 2021 kleiner dan in november. Deze angst is groter in Amsterdam en Rotterdam. Tegelijkertijd zijn minder respondenten bang om hun inkomen te verliezen. Veertig procent van de ondernemers is bang dat hun bedrijf de crisis niet overleeft, dat is minder dan in november. In Rotterdam is nog een groter deel bang dat het bedrijf ophoudt te bestaan.

Bij de tweede golf in november 2020 was de gepercipieerde dreiging van het virus weer sterk toegenomen en (bijna) terug op het niveau van april. In maart 2021 is de ervaren dreiging over de hele linie weer afgenomen.

Mogelijk heeft de start van de vaccinatiecampagne aan het begin van dit jaar de dreiging doen afnemen. Minder mensen zien COVID-19 als bedreiging voor zichzelf, hun vrienden en hun familie. Ook ziet men het virus minder als een bedreiging voor Nederland, Europa en de wereld. Het aanhouden van het virus in maart 2021 heeft op nationaal niveau niet geleid tot een toename van zorgmijding. In de drie grote steden was er in november 2020 nog een toename van het aandeel respondenten dat een bezoek aan een huisarts liever vermijdt en zorgverleners liever niet thuis langs ziet komen. Toen waren de grote steden de brandhaard van de epidemie. In maart 2021 is de zorgmijding in de grote steden vergelijkbaar met het landelijke beeld. De

gevoelens van angst en nervositeit ten gevolge van het virus en de getroffen maatregelen zijn vergelijkbaar met de situatie in november. Op een aantal andere vlakken staat het mentaal welbevinden nog meer onder druk dan in november. Meer mensen ervaren stress en zijn lichtgeraakt, het is moeilijker om ontspanning te vinden en bijna de helft van de respondenten zegt nu dat ze het gevoel hebben dat ze niets hebben om naar uit te kijken. Mensen zien het virus zelf wellicht als minder dreigend, maar hebben tegelijkertijd het gevoel dat de totale crisis nog wel even zal voortduren.

Voor de overgrote meerderheid van de respondenten zijn de hygiënemaatregelen van het RIVM (geen handen geven, afstand houden, handen wassen en in de elleboog niesen) nog steeds de norm, maar er is wel een lichte daling te zien bij elk van de deze maatregelen. Het aandeel mensen dat deze maatregelen naleeft ligt wel aanzienlijk lager dan in april 2020. Blijkbaar is het mijden van contacten na een jaar leven met COVID-19 moeilijker dan toen de maatregelen net waren ingevoerd.

Er blijft zowel in Nederland als in de drie steden een grote bereidwilligheid om elkaar in tijden van nood te helpen, vooral binnen de familie- en vriendenkring. Een grote meerderheid geeft steun aan familie en vrienden of is 'zeker bereid' dat te doen. Eveneens veel respondenten krijgen of verwachten steun van derden. Wel ligt het aandeel respondenten dat steun zegt te ontvangen aanzienlijk lager dan het aandeel steungevers. De bereidheid elkaar onderling te helpen is sinds de start van de crisis niet gedaald.

Volgens de theorie versterkt een crisissituatie de sociale samenhang in de buurt en ebt dit effect weg als de crisis als minder bedreigend wordt ervaren. Hoe ontwikkelt de samenhang als de crisis een jaar aanhoudt? In de zomer bleek dat de samenhang in de buurt inderdaad minder werd, sindsdien is de sociale samenhang op eenzelfde niveau gebleven. De stelling dat de relaties in de buurt (veel) beter zijn, wordt in vergelijking met de eerste maanden van de crisis minder onderschreven. In maart 2021 heeft een kleiner deel vertrouwen in de burens.

Het vertrouwen in de overheid is internationaal gezien traditioneel hoog in Nederland. Dat vertrouwen neemt af; in maart 2021 heeft nog maar de helft van de respondenten (veel) vertrouwen in de landelijke overheid. Het vertrouwen in de lokale overheid is wat kleiner dan in de landelijke overheid. Mogelijk heeft dat te maken met het feit dat de lokale overheid veelal de landelijke regels en voorschriften moet handhaven, en dat daarbij vaak 'oneerlijkheden' worden gepercipieerd. Het vertrouwen

in gezondheidsinstanties zoals in het RIVM en de GGD is over de hele periode afgenomen, sinds november neemt vooral het vertrouwen in de GGD af. Mogelijk speelt de discussie rond de vormgeving en het tempo van de vaccinatiecampagne daar een rol in. Het vertrouwen van mensen in anderen in hun directe omgeving, zoals familie, vrienden en burens, is niet alleen zeer groot, maar ook tamelijk stabiel van karakter. Dat geldt ook voor de huisarts, die natuurlijk niet alleen medisch professional is maar in veel gevallen ook een vertrouwenspersoon met wie men veelal een nauw contact heeft.

Hoofdstuk 2

VERTROUWEN TIJDENS DE CORONAPANDEMIE

In paragraaf 1.5 van dit rapport werd vertrouwen in instanties en mensen besproken. In dit hoofdstuk gaan we dieper in op de ontwikkeling van vertrouwen door de tijd, bekijken we welke gevolgen dit heeft voor de vaccinatiebereidheid van Nederlanders en inwoners van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, en beschrijven we hoe politieke overtuigingen en vertrouwen met elkaar samenhangen.

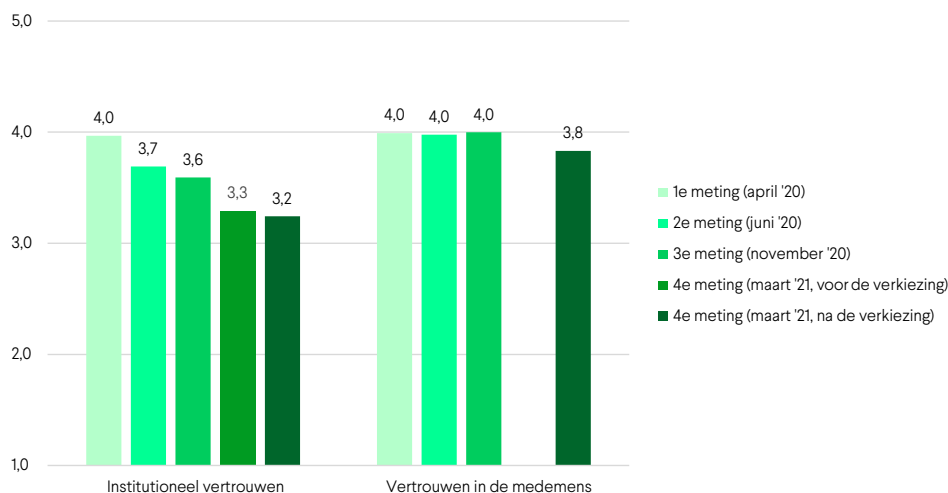
Institutioneel vertrouwen omvat in dit hoofdstuk het vertrouwen in de landelijke overheid, de lokale overheid, de GGD en het RIVM¹⁸. Vertrouwen in de medemens omvat het vertrouwen in vrienden en familie, buren, de huisarts, en mensen in het algemeen¹⁹. Er is een positief verband²⁰ tussen institutioneel vertrouwen en vertrouwen in de medemens, wat betekent dat wie hoger vertrouwen heeft in het één, over het algemeen ook hoger vertrouwen heeft in het ander.

2.1 INSTITUTIONEEL VERTROUWEN EN VERTROUWEN IN DE MEDEMENS TIJDENS DE PANDEMIE

Zoals opgemerkt in paragraaf 1.5, was in het begin van de pandemie een zogenaamd 'rally around the flag'-effect aanwezig in Nederland: de crisis leidde tot een hoger vertrouwen in de overheid, maar dit effect ebt langzaam maar zeker weg naargelang de crisis blijft voortduren. De consistente daling in vertrouwen is het grootst voor de landelijke overheid (maar liefst 20 procentpunt afname) en de GGD (21 procentpunt afname), maar ook het vertrouwen in de lokale overheid en het RIVM is continu afgenomen sinds april 2020.

Het vertrouwen dat respondenten hebben in de medemens blijft daarentegen stabiel; het is pas bij de vierde meting (na de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2021) dat ook dit vertrouwen een lichte knauw krijgt. Deze daling is voornamelijk te wijten aan een afname aan vertrouwen in mensen in het algemeen, en in mindere mate ook in buren. Vertrouwen in vrienden, familie, en de huisarts blijft onverminderd hoog.

Figuur 2.1 Vertrouwen tijdens de coronapandemie

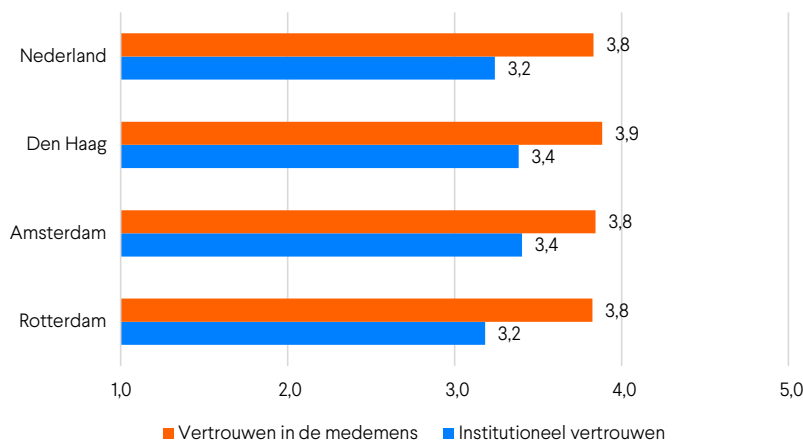
¹⁸ Cronbach alpha = 0,89

¹⁹ Cronbach alpha = 0,69

²⁰ Pearson correlatie = 0,41

Figuur 2.2 Vertrouwen in de drie grote steden na de verkiezingen van maart 2021

Als we kijken naar de verschillen tussen de drie onderzochte steden dan ligt het institutioneel vertrouwen van Rotterdammers beduidend lager dan het Nederlands gemiddelde, terwijl dat van Amsterdammers en inwoners van Den Haag juist hoger ligt. In termen van vertrouwen in de medemens verschillen de inwoners van de drie grote steden nauwelijks van elkaar en van Nederlanders in het algemeen.

2.2 WIE HEEFT HET MEESTE VERTROUWEN?

We zien dat het vertrouwen in de medemens duidelijk hoger ligt dan het institutionele vertrouwen. Dit is ook zo wanneer we verschillende bevolkingsgroepen vergelijken. Jongere respondenten hebben het hoogste institutioneel vertrouwen, waarna het institutioneel vertrouwen afneemt met de leeftijd, en bij 65-plussers weer licht stijgt. Vertrouwen in de medemens heeft juist een omgekeerd patroon met leeftijd, waarbij respondenten onder de 35 het minste vertrouwen hebben. Daarnaast speelt ook opleiding een rol: hoe hoger opgeleid, hoe meer vertrouwen men heeft in zowel instituties als de medemens. Nog meer dan opleiding speelt inkomen een belangrijke rol. Wie er financieel slechter aan toe is, heeft minder institutioneel vertrouwen, en minder vertrouwen in de medemens. Dit relatief lage vertrouwen is ook terug te vinden bij respondenten die arbeidsongeschikt of werkzoekend zijn. Opvallend is ook het relatief lage institutioneel vertrouwen van zelfstandigen, die wel een gemiddeld hoog vertrouwen hebben in de medemens.

Ook gezondheid heeft een link met institutioneel vertrouwen: mensen met slechte of matige gezondheid hebben een lager institutioneel vertrouwen dan diegenen

met een betere gezondheid. Ook het vertrouwen in de medemens is bij mensen met een slechtere gezondheid lager.

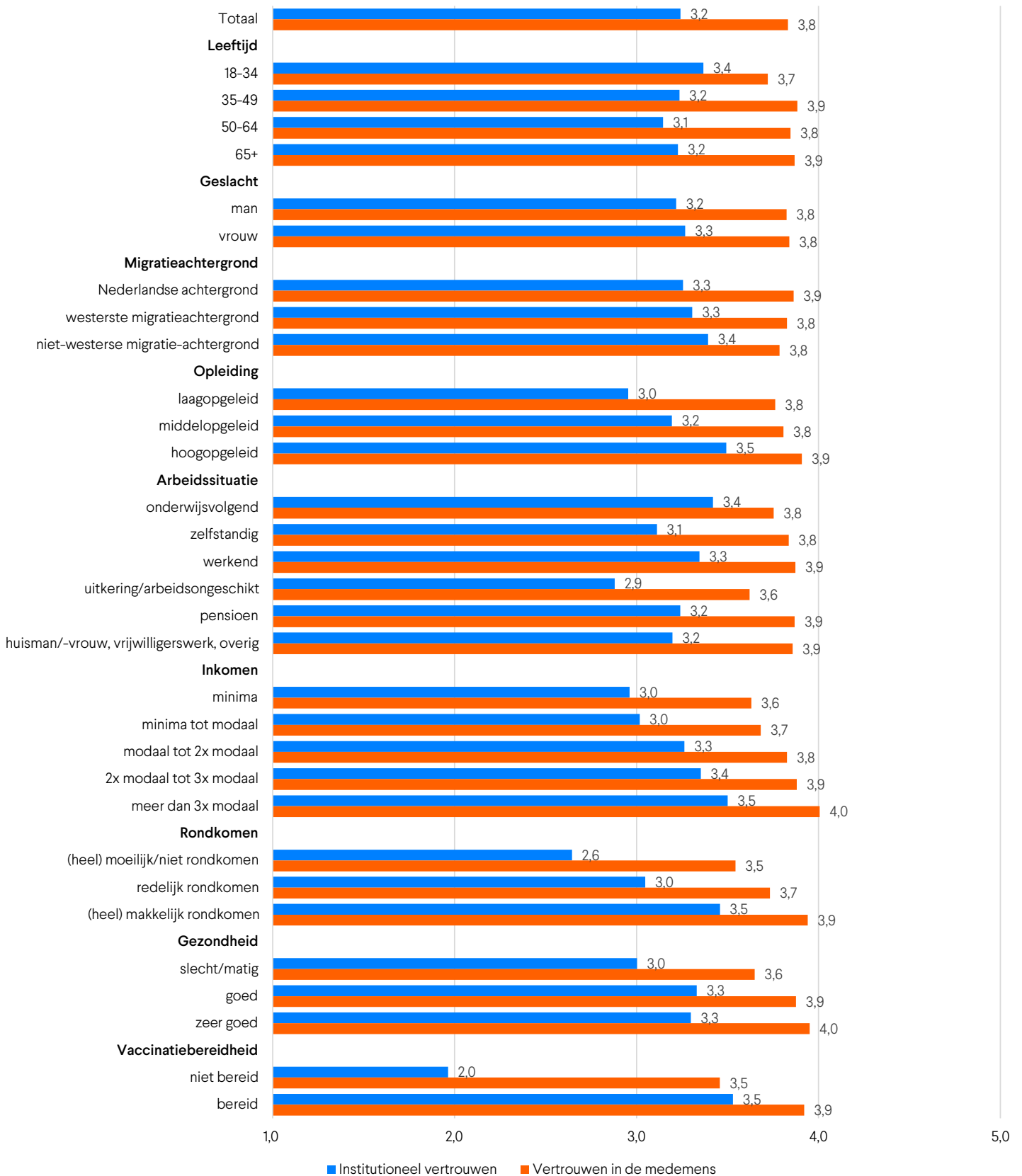
Tot slot is er een heel opvallende groep met zowel zeer laag institutioneel vertrouwen als ook laag vertrouwen in de medemens: respondenten die aangeven dat ze niet bereid zijn om zich te laten vaccineren. Het zeer grote verschil in institutioneel vertrouwen tussen respondenten die aangeven wel bereid te zijn zich te laten vaccineren, en respondenten die daar niet tot bereid zijn, blijft bestaan wanneer er gecontroleerd wordt voor de demografische en financiële achtergrondvariabelen (zie appendix 3).

2.3 VERSCHILLEN IN VERTROUWEN OVER HET POLITIEKE SPECTRUM

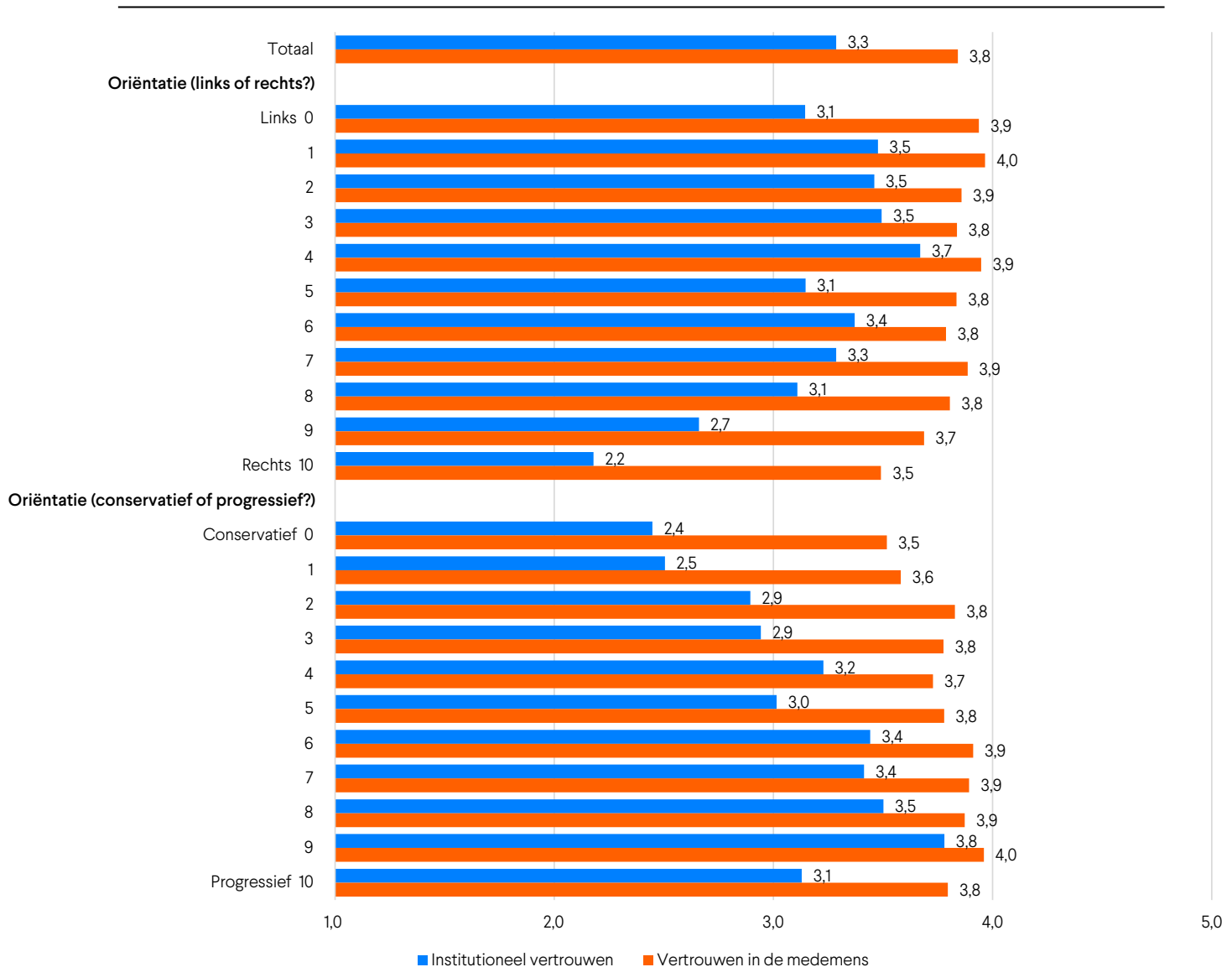
Naast demografische factoren is er ook een duidelijke relatie tussen politieke oriëntatie en institutioneel vertrouwen. Wie zichzelf als gematigd links of tot het politieke centrum rekent, heeft meer vertrouwen dan wie zich als uiterst links of (uiterst) rechts beschouwt. Er is dus een tweeledig verband met institutioneel vertrouwen: hoe rechtser, hoe minder vertrouwen; maar ook, hoe meer naar het uiterste van de schaal (zowel links als rechts), hoe minder vertrouwen.

Ook wanneer we respondenten vragen zichzelf te plaatsen op de conservatief-progressief schaal zien we dit tweeledige verband wat betreft institutioneel vertrouwen. Respondenten die aangeven progressiever te zijn, hebben meer vertrouwen; maar wie uiterst progressief (of uiterst conservatief) is, heeft dan weer minder vertrouwen.

Figuur 2.3 Vertrouwen naar achtergrondkenmerken

Figuur 2.4 Vertrouwen naar politieke oriëntatie

Bij vertrouwen in de medemens zien we een vergelijkbaar, maar veel zwakker patroon. Laag vertrouwen in de medemens lijkt zich vooral te concentreren aan de echte uiteinden van het politieke spectrum, vooral bij burgers die zichzelf als uiterst rechts of zeer conservatief zien.

2.4 VERTROUWEN EN VACCINATIEBEREIDHEID

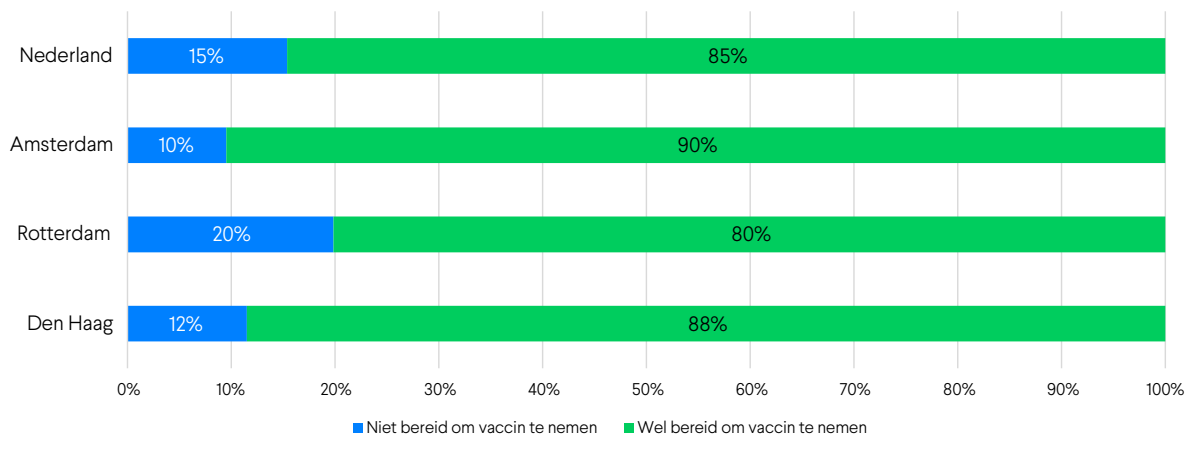
Uit ons onderzoek blijkt dat het overgrote deel van Nederland, zo'n 85 procent, bereid is gevaccineerd te worden. In Amsterdam en Den Haag ligt dit percentage zelfs nog dichterbij de 90 procent, terwijl het in Rotterdam iets lager ligt (tegen de 80 procent). Gezien de verschillen in institutioneel vertrouwen tussen de

drie grote steden en nationaal, en de sterke link tussen institutioneel vertrouwen en vaccinatiebereidheid, zijn deze resultaten geen verrassing.

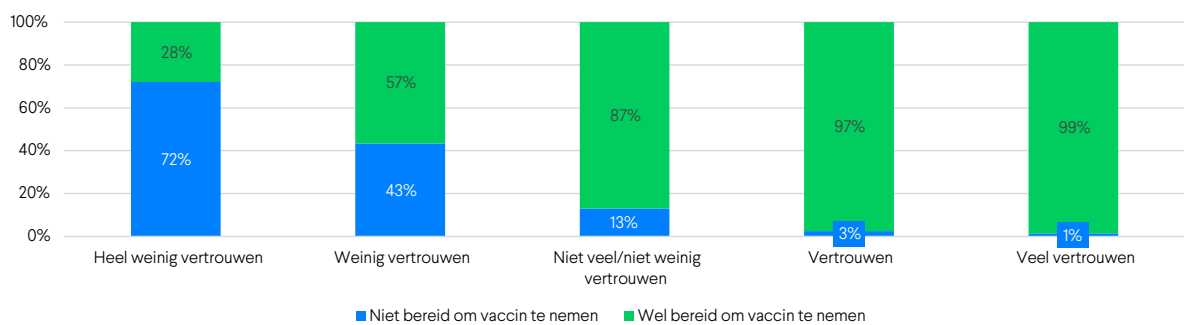
Het verband tussen institutioneel vertrouwen en de vaccinatiebereidheid wordt in de volgende figuur zeer duidelijk. Een overgrote meerderheid van respondenten met heel weinig institutioneel vertrouwen – bijna drie op de vier – wil zich niet laten vaccineren, tegenover bijna 100 procent vaccinatiebereidheid bij mensen met heel veel institutioneel vertrouwen.

Bij vertrouwen in de medemens zien we eenzelfde, hoewel iets minder scherpe, tegenstelling. Respondenten die zeggen heel weinig vertrouwen te hebben in de

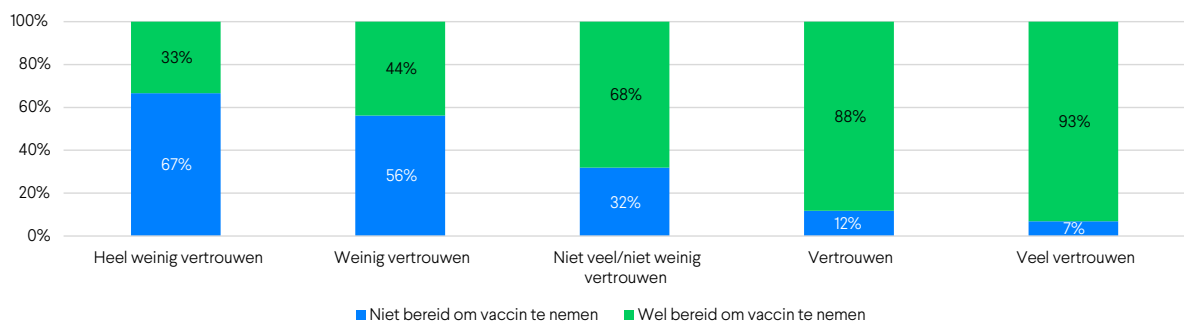
Figuur 2.5 Vaccinatiebereidheid in Nederland en de drie steden

Figuur 2.6 Relatie tussen institutioneel vertrouwen en vaccinatiebereidheid

Figuur 2.7 Relatie tussen vertrouwen in de medemens en vaccinatiebereidheid

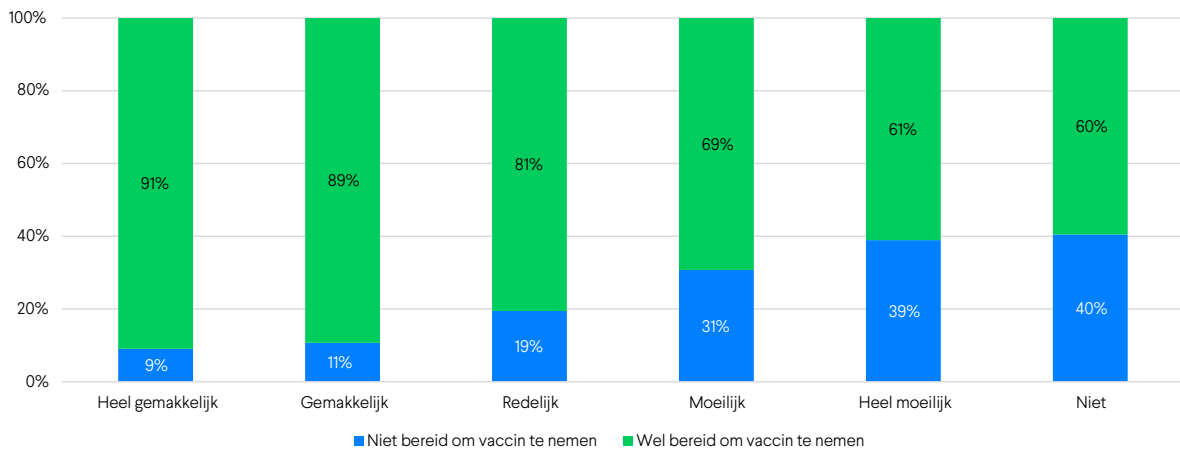

medemens geven aan niet bereid te zijn tot vaccinatie, terwijl mensen met een hoog vertrouwen in de medemens juist wel een hoge vaccinatiebereidheid hebben. Hier heeft vooral het vertrouwen in de huisarts de grootste voorspellende kracht.

Bij alle instanties waarover naar vertrouwen gevraagd is, is de relatie tussen vertrouwen en vaccinatiebereidheid positief. Enkel bij sociale media is dat niet zo: wie zegt veel vertrouwen te hebben in sociale media, is net minder geneigd om zich te laten vaccineren.

Hoe makkelijk respondenten zeggen te kunnen rondkomen met hun huishoudinkomen staat ook in verband met hoeveel institutioneel vertrouwen ze hebben. Dit verband is echter minder sterk wanneer we ook de vaccinatiebereidheid mee onder de loep nemen (zie appendix 3). Dit komt omdat vaccinatiebereidheid ook samenhangt met hoe makkelijk iemand kan rondkomen: mensen die moeilijker kunnen rondkomen, geven vaker aan niet bereid te zijn om gevaccineerd te worden.

Figuur 2.8 Relatie tussen rondkomen en vaccinatiebereidheid

2.5 CONCLUSIE

De impact van de pandemie op vertrouwen is duidelijk zichtbaar in onze analyses. Terwijl er in het begin van de pandemie nog sprake was van meer vertrouwen dan normaliter gemeten wordt, zien we dat vooral het institutionele vertrouwen is afgenomen sinds april 2020. Het vertrouwen in de medemens blijft veel stabiel. Dit is een belangrijke bevinding: het toont aan dat het onderlinge vertrouwen van burgers en dus de verbondenheid binnen de samenleving weinig geleden heeft onder deze crisis. We zien slechts kleine verschillen tussen regio's. Weliswaar is het institutioneel vertrouwen in Amsterdam en Den Haag iets hoger dan het Nederlands gemiddelde en in Rotterdam iets lager, maar deze verschillen kunnen een reflectie zijn van de verschillen in sociale structuur van deze gemeenten. In Rotterdam wonen meer mensen met een lager inkomen en lagere opleiding dan in de twee andere steden. Het vertrouwen in de medemens verschilt nauwelijks tussen steden.

Leeftijdsgroepen verschillen ook in hun mate van vertrouwen. Hoewel er in elke leeftijdsgroep meer vertrouwen is in de medemens dan in de overheid en andere instituties, wordt zowel het hoogste institutioneel vertrouwen als het laagste vertrouwen in de medemens gevonden bij de jongste generatie. Vertrouwen in de medemens blijft hoog en stabiel bij de leeftijdscategorieën boven 35. Institutioneel vertrouwen daalt met het toenemen van de leeftijd, maar stijgt weer bij de groep 65-plussers.

Verschillende kapitaalvormen hebben een sterke link met vertrouwen. We zien dat mensen met een hoger cultureel en economisch kapitaal – die dus een hogere opleiding hebben, een hoger inkomen en makkelijker kunnen

rondkomen – zowel meer institutioneel vertrouwen als vertrouwen in de medemens hebben.

Ook politieke oriëntatie speelt een belangrijke rol in het niveau van vertrouwen. We zien een algemeen patroon waarbij politiek gematigden meer institutioneel vertrouwen en vertrouwen in de medemens hebben dan mensen die zichzelf meer aan de uiteinden van het politieke spectrum plaatsen. Vooral op de rechterflank is het institutioneel vertrouwen relatief laag. We zien dat vooral (gematigd) linkse en progressieve burgers meer institutioneel vertrouwen hebben en daarnaast ook meer vertrouwen in de medemens.

Het institutionele vertrouwen wordt dus beïnvloed door geografische, demografische, en politieke achtergrondvariabelen, en kan veranderen door de tijd. Daarnaast heeft het op zijn beurt ook een effect op het gedrag van mensen. Zo zien we dat de vaccinatiebereidheid van mensen duidelijk afneemt naarmate men minder institutioneel vertrouwen heeft. Er is eenzelfde relatie tussen vertrouwen in de medemens en vaccinatiebereidheid. Wel blijkt dat wie meer vertrouwen heeft in sociale media, minder bereid is zich te laten vaccineren. Er is dus een groep mensen in Nederland die de overheid niet vertrouwt en daarnaast ook weinig vertrouwen heeft in de mensen om hen heen.

Hoofdstuk 3

POLARISATIE: TOENEMENDE ONVREDE MET HET CORONABELEID

3.1 TOENEMENDE POLARISATIE?

Na de uitbraak van het coronavirus in het voorjaar van 2020 was er sprake van veel samenhang in Nederland. Dit uitte zich enerzijds in veel informeel hulpbetoon tussen familieleden, in vriendenkringen en in mindere mate ook tussen burens en anderzijds in een groot vertrouwen van veel Nederlanders in de landelijke en lokale overheden en in belangrijke instanties in de gezondheidszorg (RIVM, GGD). Gedurende het afgelopen jaar nam het politiek en institutioneel vertrouwen geleidelijk weer af.²¹ Ook waren er berichten over spanningen en conflicten in buurten, vooral in de grote steden en in de meer kwetsbare wijken van die steden.²² Hiermee rijst de vraag: is er in Nederland sprake van toenemende polarisatie?

Er worden veelal twee dimensies van polarisatie onderscheiden: (1) groeiende tegenstellingen tussen groepen in de samenleving, en (2) tegenstellingen tussen burgers en overheden (landelijke overheid, lokale overheid, RIVM en GGD).²³ In dit hoofdstuk bespreken we actuele bevindingen over beide aspecten van polarisatie. In het vervolg gaan we eerst in op mogelijke tegenstellingen tussen groepen, en vervolgens op de tweede dimensie van polarisatie: tegenstellingen tussen sociale groepen en overheden.

3.2 BLIJVENDE ONDERLINGE SOLIDARITEIT EN GROTERE SPANNINGEN IN KWETSBARE WIJKEN

In maart 2021 is er nog altijd een grote bereidheid onder de Nederlandse bevolking om elkaar te helpen als dat nodig is door COVID-19. Die bereidheid is sinds april 2020 niet gedaald en lijkt in bijvoorbeeld Rotterdam ten opzichte van november 2020 zelfs enigszins te zijn toegenomen. Onderlinge solidariteit is een tegenpool van polarisatie.

De overlast van burens en op straat is daarentegen volgens de respondenten nog steeds groter dan voor de corona-uitbraak. Wel is de door respondenten ervaren overlast gedaald – vooral in de grote steden – sinds de vorige meting in november 2020. De op 23 januari 2021 ingestelde avondklok is daarvoor waarschijnlijk verantwoordelijk. Alleen in Den Haag zien we dat de overlast door burens wat is toegenomen. Per maart 2021 ervaart landelijk ongeveer één op de tien respondenten meer overlast dan voor de pandemie. In de drie steden ligt dat percentage enkele procentpunten hoger.

Nadere analyses wijzen uit dat er hierbij verschillen zijn tussen groepen respondenten (zie appendix 4):

- Mensen met een goede gezondheid, een middelbaar opleidingsniveau of met een modaal of hoger inkomen ervaren minder conflicten in de buurt dan personen met een slechte gezondheid, een laag opleidingsniveau of lager inkomen.

²¹ Engbersen, G. et al. (2020a) *De bedreigde stad. De maatschappelijke Impact van COVID-19 op Rotterdam*. Rotterdam: EUR/Kenniswerkplaats Leefbare Wijken; Engbersen et al. (2020b) *De heropening van de samenleving: De maatschappelijke impact van COVID-19 in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam & Nederland*. Rotterdam: Kenniswerkplaats Leefbare Wijken/EUR; G. Engbersen et al. (2020c), *De verdeelde samenleving*. Rotterdam: Erasmus Universiteit/ Kenniswerkplaats Leefbare Wijken; J. de Ridder, E. Miltenburg, E. Steenvoorden, T. van der Meer en P. Dekker (2020), *Burgerperspectieven 2020/4*. Den Haag: SCP.

²² Snel, E. en van Wensveen, P. (2021), *COVID-19 en spanningen en overlast in de buurt*. Working papers maatschappelijke impact COVID-19 #4.

²³ Zie Engbersen, G. et al. (2020c); Zie ook: P. Dekker & J. den Ridder (2019). *Burgerperspectieven 2019/1. Thema tegenstellingen en polarisatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Tabel 3.1 Percentage respondent(en) (helemaal) eens met uitspraken over spanningen en overlast in de buurt, naar stad en naar stadsgebied

	Veel spanningen tussen buurtbewoners			In deze buurt is er sinds de corona-uitbraak meer overlast van bure(n)			In deze buurt is er sinds de corona-uitbraak meer overlast op straat		
	juli	nov	mrt	juli	nov	mrt	juli	nov	mrt
Amsterdam	12	11	11	18	19	18	13	18	14
Noord, Zuidoost en Nieuw-West	15	16	16	20	21	19	16	25	15
Centrum, Zuid, West en Oost	10	8	7	18	18	16	12	15	12
Rotterdam	16	15	11	16	24	14	16	20	13
Charlois, Feyenoord en IJsselmonde	19	21	18	20	25	14	16	27	11
Centrum, Delfshaven, Hillegersberg-Schiebroek, Hoek van Holland, Hoogvliet, Kralingen-Crooswijk, Noord, Overschie, Pernis, Prins Alexander, Rozenburg	15	12	8	16	23	14	16	17	13
Den Haag	9	10	8	16	13	17	16	18	10
Centrum, Laak en Escamp	13	17	14	22	21	20	21	25	16
Loosduinen, Segbroek, Scheveningen en Haagse Hout en Leidschenveen-Ypenburg	6	4	4	12	9	14	14	12	6

*Significante verschillen tussen meer en minder kwetsbare wijken cursief

- Jongeren en eenpersoonshuishoudens ervaren gemiddeld meer overlast in de buurt dan ouderen en meerpersoonshuishoudens.

Deze patronen zijn deels te verklaren uit de sterkere maatschappelijk positie van de respondenten met een hoger inkomen en een betere gezondheid. Zij wonen waarschijnlijk in meer welvarende buurten waar minder spanningen en overlast voorkomen. Tabel 3.1 geeft meer inzicht in de rol van verschillende soorten stadsbuurten in de mate waarin respondenten spanningen en overlast in de buurt rapporteren. In de tabel wordt voor de steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag een onderscheid gemaakt tussen meer en minder kwetsbare wijken.²⁴

Tabel 3.1 laat zien dat de door respondenten gerapporteerde spanningen en overlast in de buurt tussen juli 2020 en maart 2021 niet zijn toegenomen. Wel zijn er aanzienlijke verschillen tussen meer of minder kwetsbare wijken van de stad.

- In Amsterdam ligt het aandeel respondenten dat 'veel spanningen tussen buurtbewoners' rapporteert in de meer kwetsbare wijken van de stad (Amsterdam-Noord, Zuidoost en Nieuw-West) aanzienlijk hoger dan gemiddeld in de stad. In mindere mate geldt dit ook voor het aandeel respondenten dat overlast van bure(n) en op straat ervaart.
- Ook in Rotterdam rapporteren respondenten uit meer kwetsbare wijken (Charlois, Feijenoord en IJsselmonde – in grote lijnen het werkingsgebied van het Nationaal Programma Rotterdam Zuid) vaker spanningen in de buurt en overlast van bure(n) en op straat dan gemiddeld in de stad. Opmerkelijk is dat het aandeel respondenten dat spanningen ervaart, daalde tussen juli 2020 en maart 2021, maar dat deze verbetering alleen optrad in de minder kwetsbare wijken.
- Ook in Den Haag zien we zowel qua spanningen als qua overlast aanzienlijke verschillen tussen de meer kwetsbare wijken (Den Haag-Centrum, Laak en Escamp) en de minder kwetsbare wijken. Wel is de ervaren overlast op straat juist in de meer kwetsbare wijken van de stad afgenomen.

²⁴ Deze indeling is gebaseerd op stadsdelen. Voor Amsterdam zijn de stadsdelen Noord, Zuidoost en Nieuw-West gecategoriseerd als 'meer kwetsbaar' en de stadsdelen Centrum, Zuid, West en Oost als 'minder kwetsbaar'. Voor Rotterdam is het zuidelijk deel van Rotterdam (Charlois, Feyenoord en IJsselmonde) benoemd als 'meer kwetsbaar' en de overige delen als 'minder kwetsbaar'. In Den Haag ten slotte zijn Centrum, Laak, Escamp gecategoriseerd als 'meer kwetsbaar' en Loosduinen, Segbroek, Scheveningen en Haagse Hout en Leidschenveen-Ypenburg als 'minder kwetsbaar'.

3.3 AFNEMEND VERTROUWEN IN DE OVERHEID EN TOENEMENDE ONVREDE MET OVERHEIDSBELEID

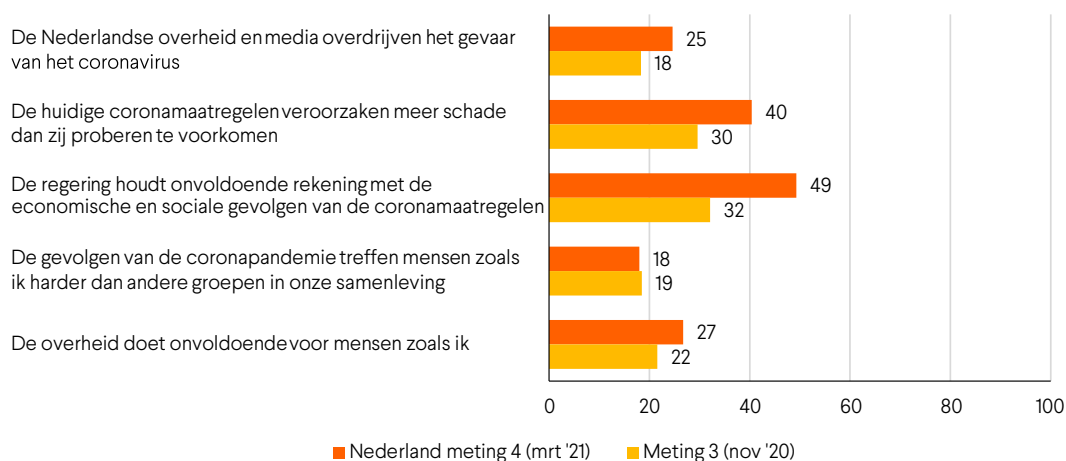
Wat het tweede aspect betreft – tegenstellingen tussen burgers en overheid – zagen we in hoofdstuk 1 en 2 dat het vertrouwen in de overheid en gezondheidsinstellingen als RIVM en de GGD aan het afnemen is. Deze daling kan worden verklaard uit de groeiende kritiek op zowel de inhoud van beleidsmaatregelen – de steeds verder gaande inperking van bewegingsvrijheid, twijfel of voldoende rekening wordt gehouden met bredere gezondheids- en economische gevolgen – als op het vermogen van de overheid om beleidsmaatregelen uit te voeren – denk aan het haperende test- en vaccinatiebeleid. Deze kritiek richt zich vooral op het gebrek aan competenties van de overheid om een betrouwbaar beleid te voeren.

Nadere analyses wijzen uit dat deze onvrede met het door de overheid gevoerde coronabeleid vooral geconcentreerd is bij aanhangers van partijen aan de rechterzijde van het politieke spectrum.²⁵ Daarnaast zijn er groepen die twijfelen aan wetenschap of denken dat het coronavirus ontwikkeld is om 'burgers te onderdrukken, dat het een uit laboratoria ontsnapt biowapen is óf andere samenzweringstheorieën.²⁶

Deze groepen zijn vooral online actief.²⁷ De omvang van deze groepen lijkt echter beperkt. Uit onze metingen in de periode april 2020 – maart 2021 blijkt dat de betrouwbaarheid van sociale media als zeer gering wordt beschouwd en dat het vertrouwen daarin verder afneemt. In april 2020 was het vertrouwen in de sociale media slechts 7 procent en in maart 2021 is het gedaald tot een luttele 4 procent (zie hoofdstuk 1).

In de enquête is aan respondenten onder meer gevraagd of ze menen dat de Nederlandse overheid en de media het gevaar van COVID-19 overdrijven en of de regering te weinig rekening houdt met de economische en sociale gevolgen van de pandemie. In de derde meting van november 2020 zijn deze vragen ook gesteld. Destijds was tussen de 18 en 32 procent van de respondenten het oneens met aspecten van het overheidsbeleid. Enkele maanden later (maart 2021) is dit percentage sterk gestegen (zie figuur 3.1).

Figuur 3.1 Onvrede met het overheidsbeleid (% eens of helemaal eens)

²⁵ Krouwel, A. Van Heck, L., Kutiyski, Y. en Etienne, T. (2021), *Covid-19 en institutioneel vertrouwen (Concept)*

²⁶ Krouwel, A. Van Heck, L., Kutiyski, Y. en Etienne, T. (2021); Ipsos (2021) *complottheorieën over het coronavirus*, 11 mei 2021: <https://www.ipsos.com/nl-nl/complottheorieen-over-het-coronavirus>.

²⁷ Zie de analyse daarover van de Nationale Coördinator Terrorismebestrijding (NCTV): <https://www.nctv.nl/onderwerpen/dtn/actueel-dreigingsniveau/polarisatie-en-extremisme>

Dit zijn de belangrijkste uitkomsten:

- Bijna de helft van de respondenten is van mening dat de regering te weinig rekening houdt met de economische en sociale gevolgen (49 procent; + 17 procentpunten).
- Vier op de tien respondenten meent dat de coronamaatregelen meer schade veroorzaken dan zij proberen te voorkomen (40 procent; + 10 procentpunten).
- Ruim een kwart van de respondenten vindt dat de overheid onvoldoende voor hen doet (27 procent; + 5 procentpunten).
- Eveneens een kwart meent dat de Nederlandse overheid en media het gevaar overdrijven (25 procent; + 7 procentpunten).
- Een op de vijf meent dat zij harder worden getroffen dan andere groepen (18 procentpunt; -1 procentpunt).

Wie zijn nu degenen die kritisch zijn over het door de overheid gevoerde beleid? Bij wie is de onvrede over de overheidsmaatregelen het grootst? Om deze vraag te beantwoorden hebben we op basis van drie van de vijf bovenstaande vragen een samenhangende schaal gemaakt die de onvrede met het overheidsbeleid weergeeft.²⁸ De schaal loopt van 1 tot 5 waarbij een hoger cijfer een grotere onvrede met het overheidsbeleid weergeeft. Het gemiddelde van alle respondenten op de schaal van onvrede met overheidsbeleid is in deze meting behoorlijk gestegen naar 3,0 (was in november 2,6). Figuur 3.2 (evenals de multivariate regressieanalyse naar persoonskenmerken in appendix 4, tabel b3.2) laat zien dat er hierbij verschillen bestaan tussen groepen, net als in de meting in november 2020:

- Jongeren, mensen in meerpersoonshuishoudens en mensen met een (zeer) goede gezondheid zijn significant meer ontevreden over het overheidsbeleid dan ouderen, alleenstaanden en mensen met een slechte gezondheid.
- Vrouwen en mensen met een niet-westerse migratieachtergrond zijn ook iets vaker ontevreden over het overheidsbeleid dan mannen en mensen zonder migratieachtergrond, maar deze verschillen zijn zeer gering.

Net als in het vorige rapport *De Verdeelde Samenleving* zien we ook nu dat personen met kwetsbare maatschappelijke posities meer onvrede hebben met het gevoerde overheidsbeleid dan mensen met een sterke sociaaleconomische positie.²⁹ De belangrijkste bevindingen:

- Mensen met een lagere opleiding en/of een laag inkomen zijn significant meer ontevreden over het overheidsbeleid dan mensen met een middelbare of hogere opleiding en/of een hoger inkomen (vanaf modaal).
- Zelfstandigen zijn significant meer ontevreden over het overheidsbeleid dan werknemers in loondienst.
- Het grootste verschil is tussen mensen die (zeer) moeilijk rondkomen en degenen die (heel) makkelijk kunnen rondkomen. De eerste zijn veel vaker ontevreden over het overheidsbeleid dan de laatsten.
- Mensen die weinig sociale steun krijgen of verwachten zijn meer ontevreden met het overheidsbeleid dan mensen die veel steun ontvangen. Er is weinig verschil in de waardering van het overheidsbeleid tussen mensen die meer of minder steun geven aan derden.

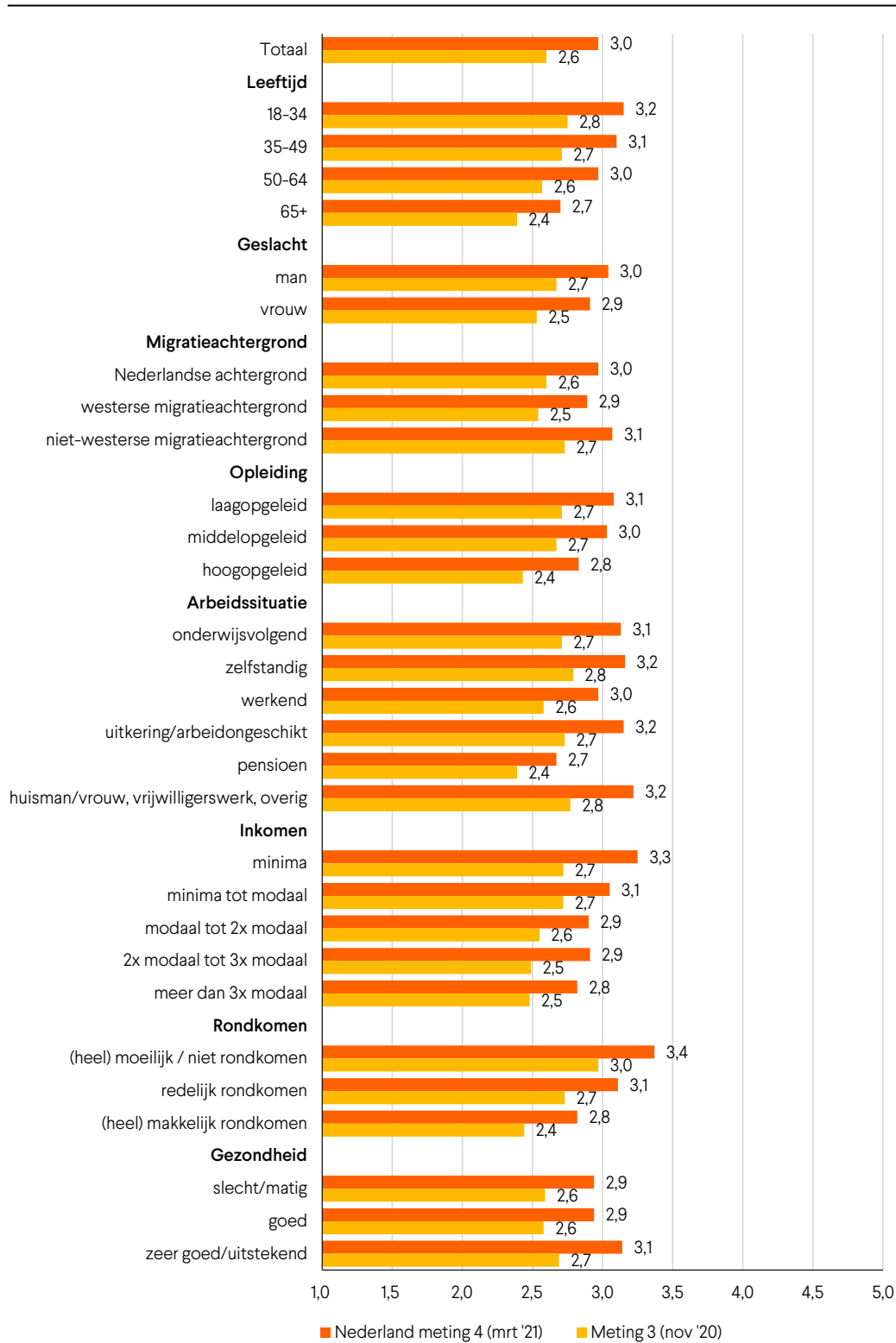
Dit keer hebben we ook gekeken naar de samenhang tussen onvrede met het overheidsbeleid en de politieke voorkeur van respondenten. Wat betreft dit laatste kijken we zowel naar de politieke partij waarop zij bij de verkiezing voor de Tweede Kamer op 17 maart 2021 hebben gestemd³⁰ als naar hun politieke oriëntatie. Dit laatste is in de enquête gemeten door respondenten te vragen waar ze zichzelf zouden situeren op twee schalen van 'links' versus 'rechts' en van 'progressief' versus 'conservatief' (zie ook hoofdstuk 2). De uitkomsten zijn te lezen in onderstaande figuren 3.3 en 3.4 en in de regressieanalyse naar persoonskenmerken in appendix 4, tabel b3.2).

²⁸ Het betreft de vragen: "de Nederlandse overheid en media het gevaar overdrijven", "de maatregelen meer schade veroorzaken dan ze voorkomen" en "de regering te weinig rekening houdt met de economische en sociale gevolgen". Samen vormen zij een betrouwbare schaal, Cronbach's alpha .86.

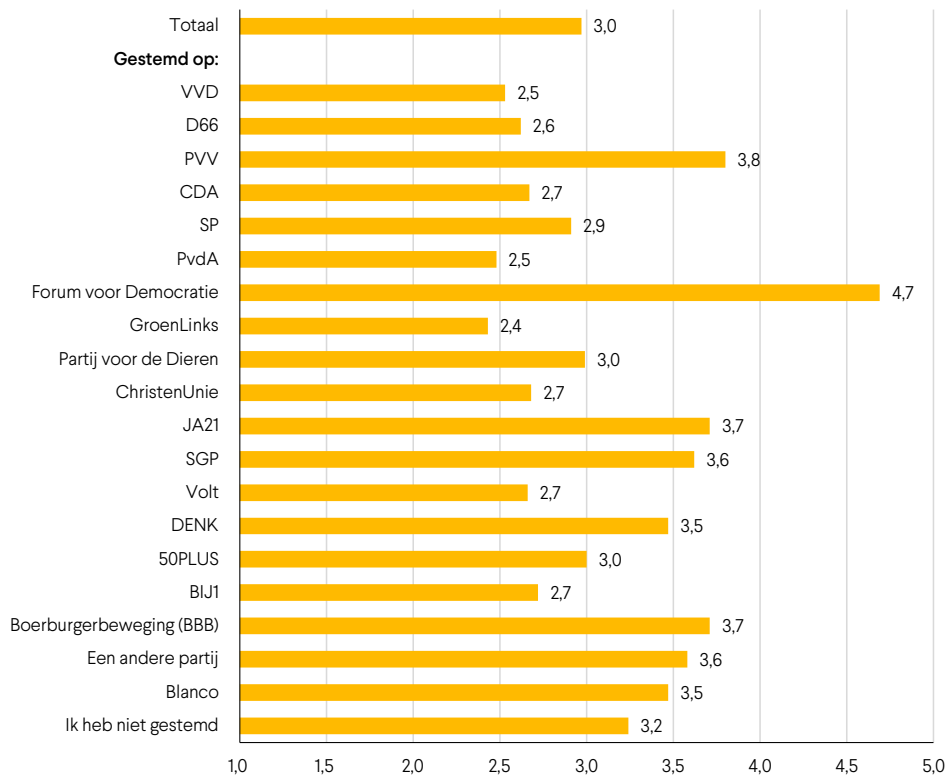
²⁹ Engbersen et al. (2020), *De verdeelde samenleving: De maatschappelijke impact van COVID-19 in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam & Nederland*. Rotterdam: Kenniswerkplaats Leefbare Wijken/EUR.

³⁰ Voor de respondenten die alleen aan de (pre)meting voor de Tweede Kamer verkiezingen hebben meegewerkt is deze vraag gevuld met de partij waarop zij zeggen te gaan stemmen.

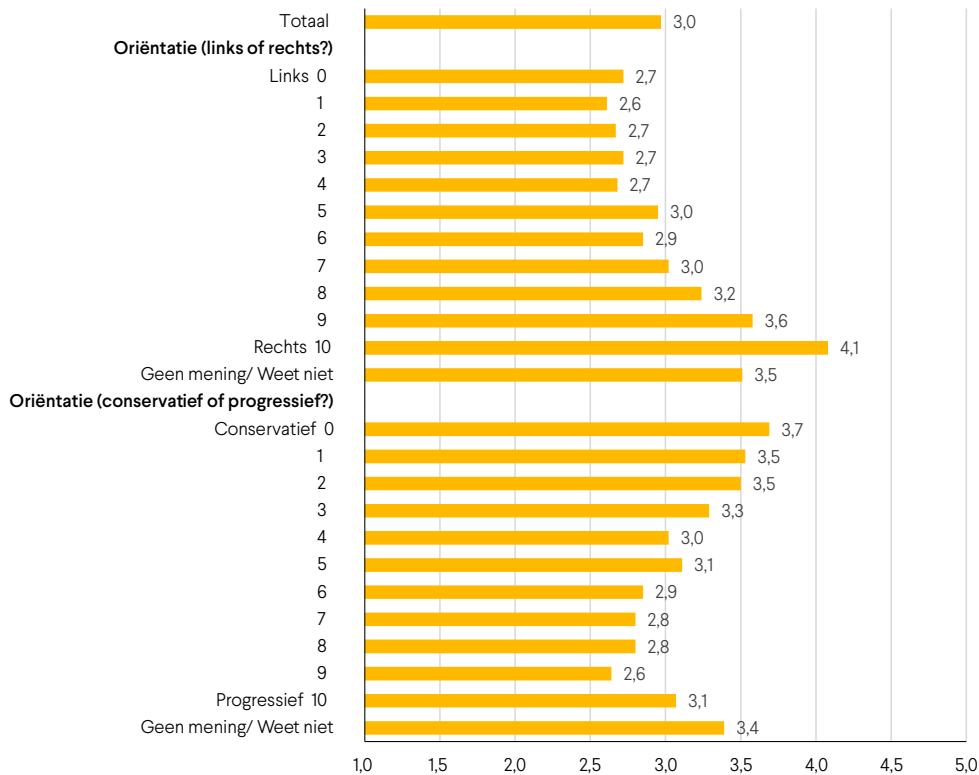
Figuur 3.2 Onvrede met het overheidsbeleid (1-5) naar diverse persoonskenmerken

Figuur 3.3 Onvrede met het overheidsbeleid (1-5) naar stemgedrag (Tweede Kamerverkiezing maart 2021)

Figuur 3.4 Onvrede met het overheidsbeleid (1-5) naar politieke oriëntatie

De belangrijkste bevindingen zijn:

- Vooral onder stemmers op de 'rechtse' partijen is de onvrede met het overheidsbeleid zeer groot. Stemmers op Forum voor Democratie springen eruit met een score van 4,7 (bij maximale schaalwaarde van 5). Ook stemmers op de PVV, JA21, de SGP, DENK en de Boer en Burgerbeweging (BBB) zijn bovengemiddeld ontevreden over het gevoerde beleid. Stemmers op alle andere partijen zijn gemiddeld of minder dan gemiddeld kritisch over het door de overheid gevoerde coronabeleid.
- Mensen die zelf aangeven meer conservatief of 'rechts' te zijn georiënteerd zijn significant meer ontevreden over het overheidsbeleid dan mensen die meer progressief of 'links' georiënteerd zijn.

Overigens hoeven we meningsverschillen over en onvrede met het beleid niet per definitie negatief te duiden. We weten dat verschillen van mening of conflicten ook productief kunnen zijn omdat ze kunnen leiden tot vernieuwd beleid, en wellicht ook tot andere normen van beleid, bijvoorbeeld als het gaat om het vinden van een balans tussen gezondheidsrisico's en economische en sociale risico's.³¹ Tegelijkertijd menen we dat de overheid deze onvrede serieus moet nemen. Afnemend vertrouwen in de overheid kan leiden tot een afnemend draagvlak van beleid. Onvrede met het gevoerde beleid kan ertoe leiden dat burgers zich niet meer aan de noodzakelijke maatregelen houden en daarmee een gereguleerde heropening van de samenleving in de weg staan.

3.4 AFNEMEND DRAAGVLAK VAN OVERHEIDSBELEID

Onze analyse van processen van polarisatie wijst uit dat er nog altijd sprake is van grote persoonlijke solidariteit en een groot algemeen vertrouwen tussen mensen. Wel zagen we dat in de meer kwetsbare buurten in de drie grote steden er meer spanningen zijn tussen buurtbewoners dan in de overige buurten. Daarnaast zagen we groeiende ontevredenheid van burgers over het door de overheid gevoerde coronabeleid. Opvallend is vooral dat de onvrede met het gevoerde overheidsbeleid tussen november 2020 en maart 2021 sterk toenam (van 2,6 naar 3,0 op een schaal van 5). Het lijkt erop dat (ruim) de helft van de Nederlandse bevolking ontevreden is met het gevoerde overheidsbeleid.

Als we kijken naar wie er ontevreden is over het gevoerde beleid, dan zien we twee zaken. Enerzijds leeft deze onvrede sterker bij groepen die harder door de economische en sociale gevolgen van de pandemie worden geraakt (jongeren, zelfstandigen) dan wel bij groepen met een kwetsbare maatschappelijke positie (lagere opleiding, lager inkomen) die zich minder kunnen beschermen tegen de negatieve gevolgen van de pandemie. Anderzijds leeft de onvrede zeer sterk bij aanhangers van de rechtervleugel van de Nederlandse politiek en bij respondenten die zichzelf als 'rechts' en 'conservatief' inschatten. Opmerkelijk is dat de aanhangers van Forum voor Democratie (FVD) bijna maximaal kritisch zijn over het gevoerde coronabeleid.

³¹ Lees over de positieve functies van conflict, Coser, L. (2001) [1956], *The Functions of Social Conflict*, Londen: Routledge 2001

Appendix 1

TECHNISCHE VERANTWOORDING KIESKOMPAS

INTRODUCTIE

De dataverzameling vond deels op 2 momenten plaats: voor en na de Tweede Kamerverkiezingen van 17 maart 2021. De verzameling voor de verkiezingen vond plaats van woensdag 3 maart 2021 tot maandag 15 maart 2021, en de verzameling na de verkiezingen vond plaats tussen zaterdag 20 maart 2021 en zondag 13 april 2021. Deze dataverzameling heeft geleid tot een gewogen landelijke steekproef van 24.227 respondenten, waaronder een Rotterdamse steekproef van 1.387 respondenten, een Amsterdamse steekproef van 5.305 respondenten en een Haagse steekproef van 1.731 respondenten. Er waren 12.915 respondenten die zowel de vragenlijst voor de verkiezingen als de vragenlijst na de verkiezingen invulden. De stedelijke panels zijn niet uitgenodigd voor de vragenlijst voor de verkiezingen.

Om de resultaten generaliseerbaar te maken voor stemgerechtigde inwoners van Rotterdam, Den Haag, Amsterdam en Nederland, heeft Kieskompas een weging op de resultaten van het onderzoek uitgevoerd. De resultaten zijn gewogen naar geslacht, leeftijd, opleiding, Nielsen-regio, migratieachtergrond en stemgedrag om de data ten aanzien van deze variabelen (binnen de gebruikte categorieën) representatief te maken. Deze representativiteit trekt zich door naar variabelen en categorieën waarop niet gewogen is, maar zal nooit volledig corrigeren. Een perfecte afspiegeling van de samenleving is in de praktijk niet te realiseren, maar de uitkomsten van dit onderzoek geven een goed beeld van de maatschappelijke impact van COVID-19 op de inwoners van Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Nederland als geheel.

SAMENSTELLING PANELS

De vragenlijst voor de verkiezingen is onder 36.786 panelleden van het landelijke VIP-panel van Kieskompas verspreid, met een antwoordratio van 49%. De vragenlijst na de verkiezingen is onder 54.225 Kieskompas-panelleden verspreid, met een antwoordratio van 43,3%. Dit sample bestond uit het landelijke VIP-panel, het Amsterdam-, Den Haag-, en Rotterdampanel van Kieskompas. Rotterdam en Den Haag hebben, naast de G3-panels van Kieskompas, eigen aanvullende acties ondernomen om (ondervertegenwoordigde) groepen bij het onderzoek te betrekken. Respondenten kregen ook de mogelijkheid het onderzoek onder hun eigen netwerk te verspreiden. Al deze bijkomende acties leverden 478 additionele respondenten op. De gemeente Amsterdam nodigde haar eigen panel uit voor het onderzoek, wat 3.032 respondenten opleverde.

SAMENSTELLING LANDELIJK KIESKOMPAS-PANEL

Het landelijke VIP-panel is samengesteld op basis van een gestratificeerde willekeurige steekproef (*stratified random sampling*) uit het *opt-in non-probability* Grote Burgerpanel van Kieskompas als steekproefkader, rekening houdend met vijf karakteristieken: geslacht, leeftijdscategorie, Nielsen-regio, opleidingsniveau, en migratie-achtergrond. Er is een correctie doorgevoerd op stemgedrag. Het populatiekader wordt opgemaakt door de Gouden Standaard van CBS.

SAMENSTELLING STEDELIJKE KIESKOMPAS-PANELS

De gemeentelijke panels zijn samengesteld op basis van een willekeurige steekproef (*random sampling*) uit het *opt-in non-probability* Grote Burgerpanel van Kieskompas als steekproefkader, waarbij enkel inwoners van Den Haag, Amsterdam en Rotterdam geselecteerd werden.

WEGINGSMETHODE

Om de resultaten generaliseerbaar voor stemgerechtigde inwoners van Nederland te maken, voert Kieskompas een weging uit op de resultaten van het onderzoek. Hierbij wordt gebruikt gemaakt van een iteratieve proportional fitting en poststratificatiemethode op basis van verschillende populatie-eigenschappen. Om respondenten een gewicht toe te kennen, moet hun leeftijd, geslacht, migratie-achtergrond, opleiding en het stemgedrag bij de Tweede Kamerverkiezingen bekend zijn.

WEGING LANDELIJKE BENCHMARK

Er wordt gewogen met drie zogenaamde joint distributies. De eerste komt uit de Gouden Standaard van CBS en kent de volgende kenmerken:

- leeftijd (4 categorieën),
- geslacht (2 categorieën),
- migratie-achtergrond (3 categorieën)
- Nielsen-regio (6 categorieën)

De tweede verdeling komt ook uit de Gouden Standaard van het CBS en betreft de kenmerken opleiding (3 categorieën), etniciteit (3 categorieën) en de Nielsen-regio's (6 categorieën).

De derde verdeling betreft de provinciale verkiezingsresultaten van de Tweede Kamerverkiezingen in maart 2021 (bron: verkiezingsuitslagen.nl van de Kiesraad). Hierbij wordt per provincie elke zetelende partij afzonderlijk gewogen, net als alle andere partijen samen, blanco-stemmers en niet-stemmers.

Vervolgens worden de toegekende gewichten getrimd op het 99,5e percentiel. De maximale foutenmarge bedraagt op de volledige landelijke benchmark 1,4%.

WEGING STEDELIJKE PANELS

Er wordt gewogen met twee zogenaamde *joint distributions*. De eerste komt van de gemeentelijke onderzoeksbureaus en heeft de volgende populatie-eigenschappen:

- leeftijd (4 categorieën)
- geslacht (2 categorieën)
- migratie-achtergrond (3 categorieën)

De tweede joint distribution bestaat uit de kenmerken opleiding (3 categorieën) en migratie-achtergrond (3 categorieën). Deze verdeling is voor Amsterdam, Rotterdam, en Den Haag niet publiekelijk bekend. Daarom is een manuele iteratieve proportional fitting uitgevoerd waarbij de marginale opleidings- en migratie-achtergrondverdelingen van de gemeentelijke onderzoeksbureaus gehanteerd zijn, en de onderlinge verdeling van de eerste Nielsen-regio die bestaat uit de drie grote steden. Dit resulteerde in distributies die de feitelijke verdeling van opleiding en migratie-achtergrond in elk van de steden benaderen.

Ten slotte is gewogen op basis van een zogenaamde *marginal distribution*. Deze bestaat uit de gemeentelijke verkiezingsresultaten van de Tweede Kamerverkiezingen 2021 (bron: verkiezingsuitslagen.nl van de Kiesraad). Hierbij wordt elke zetelende partij afzonderlijk gewogen, net als alle andere partijen samen, blanco-stemmers en niet-stemmers.

Vervolgens worden de toegekende gewichten voor de Amsterdamse respondenten getrimd op het 99,5e percentiel. De maximale foutenmarge op de volledige Amsterdam-benchmark bedraagt hierbij 3,4%. De Haagse en Rotterdamse gewichten worden getrimd op het 98e percentiel. De maximale foutenmarge in Den Haag bedraagt op die manier 4,6%, en die in Rotterdam bedraagt 4,9%.

Appendix 2

TABEL BIJ HOOFDSTUK 1

Al financieel verlies door de corona-uitbraak

Tabel b1.1 Percentage van de respondenten dat al financieel verlies heeft door de corona-uitbraak

	meting 2	meting 3	meting 4
Percentage dat al inkomen verloren heeft			
Nederland	5	6	6
Amsterdam	8	7	10
Rotterdam	7	6	8
Den Haag	5	6	6
Percentage waarvan het bedrijf al failliet is gegaan*			
Nederland	0	1	1
Amsterdam	2	2	1
Rotterdam	3	3	8
Den Haag	1	2	1
Percentage dat baan al heeft verloren			
Nederland	1	2	3
Amsterdam	2	4	4
Rotterdam	5	3	4
Den Haag	1	3	2

*Het gaat hierbij om kleine aantallen respondenten

Appendix 3

TABEL BIJ HOOFDSTUK 2

Determinanten van institutioneel vertrouwen

Tabel b2.1 Determinanten van institutioneel vertrouwen (lineaire regressie), ongewogen

	B	SE	Beta	B	SE	Beta	B	SE	Beta
(Constate)	3,676	0,068	***	3,706	0,080	***	0,856	0,091	***
Sekse (man=ref)									
vrouw	0,039	0,018	0,020 *	-0,043	0,018	-0,022 *	-0,013	0,016	-0,007
Leeftijd	-0,004	0,001	-0,068	-0,004	0,001	-0,072	-0,006	0,001	-0,106
Migratieachtergrond (geen=ref)									
westers	0,010	0,030	0,003	0,000	0,029	0,000	0,026	0,026	0,008
niet-westers	0,027	0,052	0,005	-0,004	0,051	-0,001	0,057	0,044	0,011
Opleiding (laagopgeleid=ref)									
middelopgeleid	0,082	0,030	0,043	0,047	0,029	0,024	0,007	0,025	0,004
hoogopgeleid	0,191	0,029	0,104 ***	0,108	0,029	0,059 ***	0,057	0,025	0,031 *
Gezondheid ((zeer) slecht=ref)									
matig	0,056	0,049	0,023	0,066	0,048	0,027	0,044	0,042	0,018
goed	0,134	0,046	0,072 **	0,149	0,045	0,079 ***	0,100	0,039	0,053 *
zeer goed	0,106	0,050	0,045 *	0,131	0,048	0,056 **	0,106	0,043	0,045 *
Rondkomen (gemakkelijk=ref)									
gemakkelijk	-0,158	0,022	-0,084 ***	-0,166	0,021	-0,088 ***	-0,101	0,018	-0,054 ***
redelijk	-0,372	0,025	-0,175 ***	-0,368	0,024	-0,174 ***	-0,214	0,021	-0,101 ***
moeilijk	-0,582	0,043	-0,139 ***	-0,556	0,042	-0,132 ***	-0,304	0,037	-0,072 ***
heel moeilijk	-0,832	0,079	-0,104 ***	-0,837	0,076	-0,104 ***	-0,486	0,067	-0,061 ***
niet	-0,814	0,104	-0,076 ***	-0,803	0,101	-0,075 ***	-0,291	0,088	-0,027 ***
Links/Rechts (0-10)				-0,060	0,004	-0,146 ***	-0,037	0,004	-0,089 ***
Conservatief/progressief (0-10)				0,060	0,005	0,128 ***	0,030	0,005	0,065 ***
Links/Rechts (gematigd=ref)									
uiterst links/rechts				-0,409	0,032	-0,127 ***	-0,297	0,028	-0,092 ***
Conservatief/progressief (gematigd=ref)									
uiterst progressief/conservatief				-0,092	0,029	-0,035 **	-0,046	0,025	-0,017
vaccinatiebereidheid							1,138	0,028	0,341 ***
vertrouwen in de medemens							0,495	0,015	0,283 ***
R²	,067			,124			,333		

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

Appendix 4

TABEL BIJ HOOFDSTUK 3

Determinanten van overlast in de buurt

Op basis van onderstaande drie stellingen is een schaal gemaakt (Cronbach's alpha .80). Iemand die heel hoog scoort (max 5) is het (helemaal) eens met deze 5 stellingen. Iemand die heel laag scoort juist niet.

- In deze buurt zijn veel spanningen tussen buurtbewoners
- In deze buurt is er sinds de corona-uitbraak meer overlast van burens
- In deze buurt is er sinds de corona-uitbraak meer overlast op straat

Tabel b3.1 Determinanten van overlast in de buurt (lineaire regressie), ongewogen

	B	SE	Beta
(Constance)	3,466	0,061	
Sekse (man=ref)			
vrouw	0,002	0,011	0,001
Leeftijd	-0,007	0,001	-0,149***
Migratieachtergrond (geen=ref)			
westers	0,030	0,017	0,012
niet-westers	0,043	0,029	0,010
Woonsituatie (alleenstaand=ref)			
meerpersoonshuishouden	-0,082	0,013	-0,049***
Arbeidspositie (in loondienst=ref)			
onderwijsvolgend	-0,022	0,024	-0,007
zelfstandig	0,022	0,015	0,011
uitkering/arbeidsongeschikt	0,053	0,024	0,017*
pensioen	-0,017	0,017	-0,010
overig	0,006	0,039	0,001
Opleiding (laagopgeleid=ref)			
middelopgeleid	-0,055	0,019	-0,034**
hoogopgeleid	-0,028	0,019	-0,019
Inkomen (Minima=ref)			
minima tot modaal	-0,051	0,024	-0,025*
modaal tot 2x modaal	-0,148	0,023	-0,093***
2x modaal tot 3x modaal	-0,227	0,024	-0,137***
meer dan 3x modaal	-0,289	0,025	-0,155***
Gezondheid ((zeer) slecht=ref)			
matig	-0,094	0,029	-0,048**
goed	-0,199	0,027	-0,132***
zeer goed	-0,318	0,029	-0,167***
Steun ontvangen (1-4)	-0,197	0,012	-0,120***
Steun geven (1-4)	-0,061	0,012	-0,037***
Conservatief/progressief (0-10)	0,002	0,003	0,005
Links/Rechts (0-10)	-0,001	0,003	-0,003

Noot: $R^2 = .087$, * $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

Determinanten van onvrede met het overheidsbeleid

Op basis van onderstaande drie stellingen is een schaal gemaakt (Cronbach's alpha .86). Iemand die heel hoog scoort (max 5) is het (helemaal) eens met deze 3 stellingen. Iemand die heel laag scoort juist niet.

- De Nederlandse overheid en media overdrijven het gevaar van het coronavirus
- De huidige coronamaatregelen veroorzaken meer schade dan zij proberen te voorkomen
- De regering houdt onvoldoende rekening met de economische en sociale gevolgen van de coronamaatregelen

Tabel b3.2 Determinanten van onvrede met het overheidsbeleid (lineaire regressie)

	B	SE	Beta
(Constante)	3,364	0,084	
Sekse (man=ref)			
vrouw	0,038	0,015	0,018*
Leeftijd	-0,009	0,001	-0,137***
Migratieachtergrond (geen=ref)			
westers	0,027	0,024	0,008
niet-westers	0,091	0,040	0,016*
Woonsituatie (alleenstaand=ref)			
meerpersoonshuishouden	0,061	0,018	0,026**
Arbeidspositie (in loondienst=ref)			
onderwijsvolgend	-0,006	0,033	-0,001
zelfstandig	0,159	0,021	0,057***
uitkering/arbeidsongeschikt	0,020	0,034	0,005
pensioen	-0,041	0,024	-0,018
overig	0,072	0,055	0,009
Opleiding (laagopgeleid=ref)			
middelopgeleid	-0,113	0,027	-0,050***
hoogopgeleid	-0,195	0,026	-0,092***
Inkomen (Minima=ref)			
minima tot modaal	0,008	0,033	0,003
modaal tot 2x modaal	-0,135	0,032	-0,060***
2x modaal tot 3x modaal	-0,181	0,033	-0,078***
meer dan 3x modaal	-0,296	0,035	-0,113***
Gezondheid ((zeer) slecht=ref)			
matig	0,064	0,040	0,023
goed	0,101	0,038	0,048**
zeer goed	0,232	0,041	0,087***
Steun ontvangen (1-4)	-0,103	0,017	-0,045***
Steun geven (1-4)	0,038	0,017	0,017*
Conservatief/progressief (0-10)	-0,041	0,004	-0,078***
Links/Rechts (0-10)	0,082	0,004	0,181***

Noot: $R^2 = .093$, * $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

BETROKKEN ONDERZOEKERS

Marianne van Bochove is universitair docent Health Care Governance aan de Erasmus School of Health Policy & Management van de Erasmus Universiteit Rotterdam en senior onderzoeker aan De Haagse Hogeschool. Haar onderzoek richt zich op veranderende verhoudingen tussen overheid, markt en gemeenschap in het zorg- en welzijnsbeleid.

Jan de Boom is socioloog en werkt als onderzoeker bij Risbo van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zijn onderzoek richt zich op maatschappelijke ongelijkheid en in het bijzonder op ongelijkheid in het onderwijs en de overgang van onderwijs naar arbeidsmarkt.

Godfried Engbersen is hoogleraar Sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). Zijn onderzoek richt zich op vraagstukken van sociale ongelijkheid en internationale migratie.

Tom Etienne is research fellow bij het onderzoeksinstituut Kieskompas. Hij werkt daar met een team van wetenschappers aan het inzichtelijk maken van politieke en maatschappelijke opinies door het ontwikkelen van wetenschappelijk verantwoorde stemhulpen en grootschalig panelonderzoek, waarbij zijn focus voornamelijk ligt op de methodologische aspecten.

André Krouwel is als politicoloog verbonden aan de Vrije Universiteit en is oprichter van Kieskompas. Zijn onderzoek richt zich vooral op publieke opinie, politieke partijen, stemgedrag en verkiezingen, maar ook populisme, samenzweringsgeloof en de rol van (negatieve) emoties in de politiek.

Jeroen van Lindert is projectmanager bij het onderzoeksinstituut Kieskompas. Hij werkt daar met een team van wetenschappers aan het inzichtelijk maken van politieke en maatschappelijke opinies door het ontwikkelen van wetenschappelijk verantwoorde stemhulpen en grootschalig panelonderzoek.

Katja Rusinovic is socioloog en als lector Grootstedelijke Ontwikkelingen werkzaam aan De Haagse Hogeschool. Centrale thema's in haar werk zijn de stedelijke arbeids- en woningmarkt, sociale mobiliteit en (super) diversiteit.

Erik Snel is socioloog en als universitair docent werkzaam van het Department of Public Administration and Sociology (DPAS) van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zijn onderzoeksinteresses liggen bij internationale migratie en stedelijke ontwikkelingen en problemen. Snel is tevens coördinator van de Rotterdamse Kenniswerkplaats Leefbare wijken

Laura Van Heck is statistisch onderzoeker bij het onderzoeksinstituut Kieskompas. Ze werkt daar met een team van wetenschappers aan het inzichtelijk maken van politieke en maatschappelijke opinies door het ontwikkelen van wetenschappelijk verantwoorde stemhulpen en grootschalig panelonderzoek, waarbij haar focus voornamelijk ligt op de statistische analyses en methodologie van het onderzoek.

Paul van Wensveen is socioloog en werkt als onderzoeker bij Risbo van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zijn onderzoek richt zich op ongelijkheid in schoolloopbanen van jongeren in achterstandsgebieden en studiesucces in het hoger onderwijs.

